Föreningen Heimdals Folkskrifter. — N:r 33—34.

OM

SAMHÄLLSKLASSER OCH LEFNADSSÄTT

UNDER

FÖRRA HÄLFTEN AF 1600-TALET

AF **CLAES ANNERSTEDT** STOCKHOLM F. & G. BEIJERS BOKFÖRLAGSAKTIEBOLAG.

Upsala 1896 Almqvist & Wiksells Boktr.-Aktieb.

Förord till den elektroniska utgåvan

Boken, som tillhör University of Michigan Library, har scannats av Google Books. Den anpassades och OCR-tolkades för Projekt Runeberg i mars 2014 av Bert H.

Intet tidehvarf i vår historia kan uppvisa en så stark förändring i statslif och samhällsskick som förra hälften af det sjuttonde seklet. Man behöfver blott kasta en blick på det stormaktstidens Sverige, som i all sin glans uppträder kring Kristinas tron, och därefter låta ögat falla på det enkla folk, som efter Uppsala möte samlar sig att under nionde Karl värna om fäders tro ocb vgna gränser, för att genast se, att här en djup klyfta sLi-jer tvenne generationer. Mellan bägge ligga ju ock krigen på andra sidan Östersjön och Sveriges inkastande i den stora europeiska konflikten. Och under och genom dessa strider trängde europeiska idéer och vanor, främmande länders glans och yppighet, söderns rikare bildning nästan som i ett slag in öfver ett folk, som dittills i det hela lefvat ett afskildt och enkelt lif.

Sådana förhållanden måste föra till starka inre hvälf-ningar, och det fordrades ett ej ringa mått af naturlig kraft och sedlig styrka, för att ej härunder förlora sig själf och det samband med det förflutna, som är så nödvändigt för ett folks sunda nationella utveckling. Yår historia vittnar ock, att denna brådstörtade, ofta ensidiga utveckling fört till verkliga faror för vårt land, och att den inre jämvikten varit ej mindre hotad än den yttre och endast med stor svårighet kunnat återställas. Det är kanske inom statslifvet man lättast och först skönjer, att en ny tid gått in; och man tycker stundom, att det nästan är som vore det gamla alldeles förgånget. Men äfven här lefver det gamla kvar, och den nya stolta byggnaden reser sig i djupet på gamla svenska grundvalar. Än mer gäller detta, då man vändersig till den inre historien, särskildt till allt hvad som med kulturhistorien har ett samband. Visserligen bländas man här i första ögonblicket af den starka glans, som i de högre lagren sprider sitt skimmer öfver den nya tiden, men man får ej häraf låta besticka sig, ty denna glans ligger till stor del på ytan och uppbäres ej af en naturlig, inifrån framträngande stark utveckling. I samhällets djupare lager går samma starka underström som fordom af fornärfd sed och enkla vanor. I det hela flyta här tvenne strömmar bredvid hvarandra utan att blandas, och motsatserna framträda därför i underlig skärpa, när man går förhållandena nära- in på lifvet.

Det är inom rikets första samhällsklass, adeln, som den nya tidens hvälfning starkast och nästan uteslutande

återspeglar sig. Medeltidens stormannaklass hade visserligen under de stormar, som åtföljde öfvergången till den nyare tiden, fått en grundlig knäck, och endast småningom framväxte under Gustaf Vasa den nya adel, som grundade sig på tjänst mot konungen och riket. Men brödrastriden mellan konung Göstas båda äldste söner gynnade i ej ringa grad adelns inflytande, och under Johan III:s oroliga och svaga regering förstod den att allt mera se sin makt och sina intressen till godo ända därhän, att slutligen ett återställande af unionstidens magnatvälde och själfsvåld ej syntes vara främmande för de stores planer. Bondekonungen Karl IX kväfde visserligen dessa anspråk i blod, men äfven han måste räkna med adeln som en makt i samhället, och hans statsarbete måste öka adelns inflytande i samhället i samma mån som han fann allt nödigare att använda den i statens tjänst. Den genomgående nydaning af staten, som hans store son, den odödlige Gustaf Adolf, genomförde på alla områden, och den svindlande stormaktsställning, till hvilken vårt lilla land samtidigt och med sådan fart upplyftes, tog alla krafter inom adeln i anspråk, men gaf den ock en oerhörd maktställning, som rubbade statens jämvikt. Alldeles oberättigad var dock ej denna makt, ty den hviladepå egna förtjänster, nedärfd ära, stora jordbesittningar, ett ej obetydligt mått af bildning och stor praktisk duglighet. Och adeln var i själfva verket ej blott rikets första stånd, utan ännu hardt när dess enda stånd i högre politisk mening.

Att denna adel skulle skjuta upp med fart under sådana förhållanden, som Gustaf Adolfs rpgering skapade, och under de hvälfningar som det stora europeiska kriget framkallade, var naturligt, men förvånande är i alla fall att se den styrka, med hvilken utvecklingen försiggår och huru den hotar att förkväfva all annan växt i samhället. Vid riddarhusets instiftelse 1626 räknade adeln ännu ej mera än 108 ätter; ett släktled senare vid Kristinas tron-afsägelse 1654 hade antalet stigit till 701, således i det närmaste sjudubblats. Och inom adelns högsta klass, grefvar och friherrar, hade tillväxten varit än starkare, ty ännu vid Gustaf Adolfs död funnos blott sex dylika ätter, men år 1654 var deras antal, nästan uteslutande i följd af Kristinas slöseri med dessa värdigheter, stegradt till 72, en stegring hvars betydelse först blir klar, då man erinrar sig, att dessa ätters hufvudmän af kronan utrustades med stora ärftliga förläningar.

Tillväxten i adelns antal åtföljdes naturligen af en betydande ökning i dess jordbesittningar. Under Erik XIY hade adeln ännu ej innehaft mer än 15 procent af rikets jord, vid Gustaf Adolfs död ägde den redan mer än en fjärdedel och 22 år senare öfver hälften. Allt pekade på, att om utvecklingen finge ostördt fortgå i samma riktning, skulle det snarligen blifva en sanning", hvad som uttalades i böndernas dofva klagan vid 1650 års riksdag: “Vi hafva hört, att i andra länder är bonden träl, vi befara, att detsamma skall oss öfvergå, där vi dock äro födde frie män.“ Till en dylik utveckling medverkade särskildt, att den svenska adeln i så hög grad uppblandades med främmande element. Ej mindre än 37 procent af ätternas antal vid Karl X:s tronbestigning var af utländsk härkomst, och inom dess högsta, mäktigaste och rikaste lager, grefvarnes ochfriherrarnes klass, steg fräinlingarnes antal till hälften. Med dessa främmande element följde äfven nya rättsbegrepp, hittills föga kända i vårt fria samhälle. Den finska adeln, skild genom hafvet från moderlandet och därför mera undandragen regeringens myndighet, samt utsatt för stark inverkan af den större sedernas råhet som rådde i det af upprepade gränskrig förvildade landet, hade dock redan länge tillåtit sig gent emot allmogen ett öfvervåld, som skulle synts den af gammalt frie svenske bonden något oerhördt. Nu började dylikt äfven hos oss ej blifva så sällsynt, då främmande adelsmän allt mera inströmmade i landet. För dem var bondens politiska myndighet något orimligt, och enligt deras uppfattning var han egentligen ej bättre än en lifegen. Alldenstund en ej ringa del af denna adel härstammade från de baltiska provinserna, blef för den svenske bonden det “livländska väsendet“ liktydigt med ofrihet.

Betydande voro de privilegier, som adeln, visserligen ofta med förtjänstens rätt, men stundom äfven genom missbruk af sin makt förvärfvat, och genom hvilkas besittning frälsemannen kom att både politiskt och socialt isoleras från de öfriga stånden. En hastig blick på några de förnämsta af dessa kan bidraga att förklara, hvarför adelns utveckling hotar såväl uppåt att undergräfva konungadömets maktställning som nedåt att förkväfva öfriga stånds politiska själfständighet och frihet samt sålunda inom kort framtvingar den våldsamma hvälfning, som kallas Karl XI:s reduktion.

Adelsmannens äldsta privilegium var, att han genom rusttjänst frälsade sin jord från de s. k. grundskatterna, och “frälse“ är därför vårt inhemska och äldre namn för adel. Men rusttjänstens tyngd minskades oupphörligt, under

det skattefrihetens förmån småningom utsträcktes äfven till de nya pålagor, som i dessa tider först framträdde som tillfälliga bevillningar för att slutligen öfvergå till grundskatter hvilande på jorden. Och där adeln för sina frälse-bönder tog del i utskrifningar och bevillningar, utgjorde den endast hälften mot hvad skattebönderna fingo betala. Säterierna åter voro för alla pålagor fria, och ehuru meningen naturligen egentligen var, att adelsmannen blott skulle kunna hafva en sätesgård, bekymrade man sig numera därom föga. Det klagades, att man gjorde sätesgårdar för sina barn, lät en bod eller ett stall gälla därför och satte en bonde därå. År 1652 beräknade man att här funnos 6,913 hemman, som voro säterier eller därunder inbegripna genom den s. k. rå- och rörs-friheten. I städerna voro adelns gårdar fria från all borgerlig tunga, därest ägaren ej bedref borgerlig näring, och därjämte ägde de adlige godsägarne rätt att själfve fritt sälja och äfven utskeppa produkterna af sin jord (bonden fick endast sälja i staden) samt att tullfritt införa hvad de för eget behof tarfvade. De flesta af dessa privilegier öppnade dörren för missbruk, och frestelsen att häraf begagna sig blef för stark. Rättvisan fordrar dock att erkänna, att samma adel vid åtskilliga tillfällen, då fosterlandets väl det kräfde, låtit ett privilegium hvila eller alldeles fara.

Ett annat privilegium var företrädet till högre ämbeten, betydande såväl genom de direkta inkomster, som adeln härigenom tillförsäkrade sig, som genom det inflytande och de indirekta förmåner, som ur detsamma framväxte. Det var egentligen blott rikets högsta värdigheter som i lag voro adeln förbehållna, men praxis hade småningom utsträckt anspråket till en mängd statsämbeten. Då nu statens snabba utveckling i detta tidehvarf nödvändiggjorde en stark ökning af ämbetena (Axel Oxenstjerna beräknade de ämbeten, som borde vara adeln förbehållna, till 800 stycken), men samtidigt äfven en stegring inträdde i ofrälsets antal och betydenhet, måste detta företräde för adeln allt mera kännas af de andra som en orättvisa. Men det kändes äfven som en skymf genom de ord, hvari privilegiet var affattadt, och den betydelse som en alltmera bördsstolt adel ville däri inlägga. I 1612 års adliga privilegier hade konungen förbundit sig att ejdraga adeln någon “vanbörding“ öfver hufyudet vid ämbets-tillsättningar, och adelns uppfattning af detta ords betydelse blef den, att hyarje ofrälse man äfven var en vanbörding. Härom hade nu varit mindre att säga, om all verklig duglighet ock kunnat med adelskap belönas. Detta var dock ej möjligt, men å andra sidan drefs regeringen ej sällan af förhållandenas egen makt att taga dugligheten där den fanns och befordra ofrälse män. Häri såg adelns flertal ett ingrepp i privilegierna och harmades häröfver. Man må dock ej tro, att alla sågo saken så ensidigt. Den store rikskansleren framdrog själf i kansliet många ofrälse män, som gjorde honom och fosterlandet heder, och då adeln häröfver beskärmade sig, svarade han, att “den som ej ville begynna i lilla ändan, förrän han komme till den större, vore ej till sådant arbete bekväm“. Af Kristina själf fick adeln vid ett dylikt tillfälle det tvetydiga svaret, att “det skulle vara henne kärt, om adelns söner gjorde sig bekväma till rikets tjänst genom att studera, resa och sedan börja nedifrån och stiga per gradus“. Och när slutligen, under den våldsamma sammanstötningen vid 1650 års riksdag mellan frälset och ofrälsefc, det senare med skärpa framställt fordran på ändring i missförhållandet och med bestämdhet därvid fasthöll, var det nog ej utan tillfredsställelse som drottningen efter riksdagens slut utfärdade den förklaringen, att med ordet vanbörding “menades ingen annan, adel eller oadel, än den som vansläktades från sin redliga börd, om ingen dygd och ära sig beflitade, utan sin ärliga härkomst med lättja, odygd eller vanheder befläckade“. Själfva privilegiet kvarstod dock oförändradt och betraktades i öfrigt af adeln som ett behöfligt värn mot ofrälsets påträngande. Huru detta af äfven jämförelsevis fördomsfria män betraktades, belyses ypperligt af riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstjernas bref till brodern, den store Axel, hvari han säger: “Jag hisnar när jag tänker, på hvilka personer som en gång skola efterträda oss. De äro novihomines, och således lärer regementet komma i deras händer, som lära trycka vårt stånd.“

Ett annat privilegium, som ekonomiskt betydde litet, men socialt mycket, var patronatsrätten eller adelns rätt att nämna präst i de socknar, där den var bofast. Sättet för dess utöfning var ej i lag klart utstakadt, men på själfva rättigheten höll adeln envist, ehuru den uppenbarligen hotade dels att beröfva församlingarne deras gamla valrätt, dels att göra landtprästen beroende af frälsemännen i socknen och så undergräfva prästeståndets själfständiga ställning. — Till dessa de förnämsta af adelns privilegier sällade sig en hel rad andra, men mindre, de flesta dock af den art, att de hos ofrälset underhöllo en retad stämning.

Inom adeln intogo vid 17:de seklets början de gamla stormannasläkterna ej blott en framskjuten ställning, utan bildade nästan en sluten bördsaristokrati gent emot den öfriga s. k. lågadeln. Denna högre sociala ställning hade från början ej hvilat ensamt på den större förmögenheten, utan äfven och än mera på den gamla svenska börden, som i sin ordning återverkade på den förra, i det företrädet till rådsvärdigheten och öfriga högre ämbeten samt därmed förenade förläningar var de stora släkterna förbehållet. Egendomligt är dock att iakttaga, huru under tidehvarfvets fortgång den urgamla svenska börden begynner väga vida mindre än de jämförelsevis unga grefve- och friherre värdigheterna. Här inverkade såväl glansen af dessa värdigheter och deras betydelse i andra länder som framför allt den omständigheten, att till dessa värdigheter knöto sig furstliga förläningar och nya särskilda företrädesrättigheter. Om vidden af den gamla adelns jordbesittningar vittnar den uppgiften, att år 1644 rådsherrarne ensamme innehade 15 procent af all frälsejord. Det är ock nästan uteslutande ur dessa gamla släkters led som rådet rekryteras: af de 22 rådsherrar, som Gustaf Adolf utnämnde, voro 19 af gammal adel, alla de 17, som förmyndareregeringen utsåg, hörde dit, och 31 af de 44 rådsherrar, som Kristina utnämnde.Af de öfriga tretton (alla utom en af så godt som utländsk börd) hade flertalet genom ovanliga förtjänster om riket uppsvingat sig till sin plats och tillhörde äfven genom sin börd den höga samhällsklass, till hvilken de nu räknades. Undantaget var den välbekante hofkansleren Johan Adler Salvius.

Den skarpa strid, som Kristina 1648 måste utkämpa för att framtvinga hans riksrådsutnämning och som visar huru ensidigt bördsbegreppet då uppfattades, förtjänar väJ att här i förbigående beröras. Salvius var ostridigt en högt förtjänt man, som i trettio år tjänat henne och hennes fader och med framgång skött de svåraste diplomatiska uppgifter, hvarför han äfven i utlandet betraktades som en af våra mest framstående statsmän. Mot hans utnämning gjorde rådet ett starkt motstånd. I spetsen gingo Per Brahe och Axel Oxenstjerna. Hos den förre talade uteslutande bördsstolthet, hos den senare inverkade väl starkast, att han ej satte Salvii karakter högt och alltför väl visste, att de nya vindar, som nu blåste på högsta ort och som bragt honom och hans släkt i onåd samt hotade att förrycka den politik, åt hvilken han ägnat ett helt lifs arbete, ej minst voro en frukt af Salvii ränker. Han förklarade rent ut, att om salig konungen lefvat hade Salvius aldrig blifvit riksråd, och det vore han beredd att säga honom midt i ansiktet. Man ägde ej beropa sig på att Gustaf Adolf en gång upphöjt Johan Skytte till samma värdighet, ty det var ett undantag, som kunde på goda grunder försvaras. De grånade rådsherrarnes motstånd gjorde dock ej intryck på den unga drottningens oböjliga vilja, och man kan ej annat än gifva henne rätt i principen, då hon sade: “När man behöfver goda råd, då frågar man icke efter sexton anor, utan quid consilii“ [hvad råd har man att vänta].

Å andra sidan kan man ej undgå att känna, hvilken ära det var och hvilket anseende det måste skänka att bära sådana namn som Oxenstjerna, Brahe, Banér, Bjelke,Horn m. fl., alla frejdade genom stora fosterländska minnen. Bärarne af dessa namn kunde med berättigad stolthet peka på, huru de bidragit att skapa Sveriges vunna lysande maktställning, och fosterlandets storhet och ära återstrålade i sin ordning på denna glänsande aristokrati. Också ansågo sig de förnämsta ibland dem vara fullt ut jämngoda med Tysklands småfurstar. En tysk furste, Bernhard af Weimar, hade ju ej ansett sig för god ätt af en svensk adelsman, Axel Oxenstjerna, begära och mottaga hertigdömet Franken i förläning. Det är då ej heller underligt att finna, det flera af de svenska stormännen lyft sina tankar till den tyska furste värdigheten. Det hade ju på fullt allvar varit i fråga att göra Axel Oxenstjerna till kurfurste af Mainz, innan olyckan vid Nördlingen nedbröt Gustaf Adolfs verk i Sydtyskland, och kanslern själf har ej varit emot saken. Däremot tyckes han längre fram ej hafva gillat, då sonen

under Westfaliska fredskongressen hvälfde planer på att

• •

blifva furste af Bremen. Afven Magnus Gabriel Delagardie säges hafva sträfvat efter dylik värdighet, ehuru Kristina nekade sitt bifall. Om det franska sändebudets uppgift är säker, att hon en tid haft i sinnet att skapa inhemska furstevärdigheter, har det kanske varit därför, att hon, med blicken fäst på dessa stolta ärelystnader, tänkt att för dem öppna en väg, som vore för fosterlandet mindre farlig.

Såsom redan är nämndt trädde grefve- och friherrevärdigheten snart fram som något förnämligare än gammal

svensk börd, på grund af titelns glans, förläningarnes storlek och utmärkelsens sällsynthet i början. När riddarhuset inrättades 1626, funnos ännu blott sex dylika ätter, men dessa sex bildade ensamme den första klassen och vägde sålunda lika mycket som de 16 rådsätterna i andra klassen eller lågadelns 86 ätter i den tredje. Visserligen växte deras antal hastigt, särskildt genom Kristinas frikostighet i belöningar, så att antalet ätfcer i första klass var tolfdubbladt år 1654, under det hela adeln växt blott till 701 ätter, men hvilken ära, makt och rikedom var ej i denna högaristokratikoncentrerad. Huru _högt man nu lärt att skatta betydelsen af att tillhöra densamma och huru man därför vant sig att se ned på dem, som saknade en dylik högförnäm börd, därom gifva tidens handlingar talrika vittnesbörd. Några karakteristiska exempel kunna förtjäna att anföras. När änkan efter riksdrotsen grefve Magnus Brahe, Helena Bjelke, fattat tycke för riksrådet och öfverståthållaren Klas Fleming, uttalade sig hennes svärson, riksmarsken grefve Jakob Dela-gardie, starkt mot saken och föreställde henne, “i hvilken heder hennes aflidne make, rikets förste grefve, hade satt henne: kunde hon detta förgäta och träda tillbaka från sin höga plats, stode det ej att hjälpa, men hon finge bereda sig på, att ingen grefvinna längre lämnade henne försteget“. Och dock bar Fleming ett namn ej mindre hedradt och väl så gammalt, om ej äldre än Brahesläktens. Men dylikt glömdes lätt. Så kunde grefve Per Brahe år 1632 allvarsamt afråda kammarherren friherre Johan Gyllenstjerna från att gifta sig med Kristina Gyllenhorn såsom ej varande hans jämlike i börd, emedan hennes familj i Per Brahes tanke var ung och af lågadel, under det Gyllenstjerna vore af ärlig, gammal, nästan kunglig släkt och skulle genom ett dylikt gifte fläcka sin person, familj och goda rykte. Och dock gick Gyllenhornska släkten lika långt tillbaka i tiden som Brahes egen, och fästmöns farfader hade varit konung Göstas rådsherre och sett sina döttrar ingifta i de s. k. rådssläkterna. Gyllenstjerna var ock nog förståndig att trots varningen taga flickan till hustru. Afven en så rättrådig och förståndig man som riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstjerna kunde, vid nyheten om att systerdottern Karin Karlsdotter Bonde förlofvat sig med Konrad Falkenberg, skrifva till brodern Axel, att han hade unnat henne bättre. Dock vore det att föredraga framför att flickan skulle taga en af Per Kruses söner, till hvilken hon hade godt öga och som fadern endast med stort besvär kunnat hindra, ty Falkenberg vore dock af god adel och en brukelig karl. Ej minst betecknande för tidens anda är väl, att ensådan man soiii Johan Skytte, hvilken dock själf* från samhällets lägsta trappsteg hade genom egen duglighet arbetat sig upp till rådsämbetet och friherrevärdigheten, så lefde sig in i den nya åskådningen, att han skref, att han ej kunde tro, att någon kunde finnas nog äreförgäten att vilja inskränka grefve- och friherreståndets härligheter, så mycket mera som af skriftens ord det ju vore klart, att inrättningen ingalunda misshagade den allsmäktige Guden.

Hos ingen voro dessa åsikter om högadelns företräden så utpräglade och rotfasta som hos rikets förste grefve, den ryktbare och förtjänte Per Brahe. Han kunde på fullt allvar föreslå ej blott att grefvar och friherrar skulle hafva högre rang, utan äfven att man i klädedräkt, gående och sittande borde fästa afseende vid hvars och ens stånd, härkomst och gamla goda ätt. Han ville ju ej ens som rådsherre taga plats i råd och hofrätt, därest han ej finge sitta närmast riksdrotsen eller åtminstone de fem höga riks-ämbetsmännen. Endast Gustaf Adolfs befallning kunde tvinga honom att gifva efter, och så fort konungen var död, uteblef han långa tider från sammanträdena, till dess utnämningen till riksdrots, rikets högsta ämbete, undanröjde alla svårigheter. Axel Oxenstjerna åter hyste den riktigare uppfattningen, att rangen borde bestämmas efter ämbetet. Ej heller ville han lyssna till Per Brahes anspråk på nya företrädesrättigheter för grefvarne, ty i Sverige voro enligt kanslerns tanke alla adelsmän lika, och grefveståndet finge icke bedömas efter förhållandet i främmande länder. Detta hans svar var det som gaf Per Brahe anledning till det karakteristiska uttalandet, att “hos oss alla gaudera (glädja sig öfver att) vara lika goda som svinefötter, och allenast som bonden respektera åren och åldern, främmandom till åtlöje“.

Den lägre adeln såg helt naturligt med en viss ovilja upp till denna stolta högadel; afundsjukan är en gammal synd, vanlig i alla tider och i alla klasser. Rikedomen, anseendet och företrädena retade de nedanför ståendes lidelser; de stora anspråken och äfven verkliga öfvergreppblåste under. Förödmjukande kändes utan tfifvel, när högadeln utverkade adelskap för sina tjänare, såsom grefve Per Brahe för sin hofmästare, Gustaf Eriksson Ornevinge (för öfrigt naturlig son till farbrodern grefve Erik), Claes Tott för sin frälsekamrer etc. Att högadeln, med blicken fäst på dylika dess egna skapelser, ej skulle sätta lågadeln synnerligen högt, kan man förstå, likaså

att den med förakt såg ned på vissa underliga upphöjelser i Kristinas tid, såsom när hon 1653 adlade sin f. d. hofskräddare, sedermera hof-intendenten Johan Holm till Lejoncrona til] belöning för vissa välvilliga försträckningar. Men man förglömde för lätt, att flertalet af de nya ätterna med svärdet eller pennan inlagt verkliga förtjänster om fäderneslandet, som banat dem vägen till riddarhuset, och att deras växande antal betydde, att en ny tid var under inbrott, sedan centralisa-tionen skapat ett stort och mäktigt ämbetsmannastånd. I spetsen för denna nya klass stodo dock sådana män som Björnclou, Ehrensteen, Lagerfelt m. fl., och vid civilisternas sida stodo hundratals tappre krigare. Desse män, som kände sitt värde, harmades öfver de store ätternas högfärd och afundades dem deras glans och makt. Och ehuru novi homines ägde de ett betydande inflytande, dels därigenom att den civila förvaltningen till stor del låg i deras hand, dels därigenom att allt högre befäl belönades med adelskap, dels därigenom att i deras leder inträdde köpmän af den betydenhet, att staten ej kunde undvara deras hjälp vid sina finansoperationer. Af denna växande konflikt inom adeln var det som konungamakten förstod att begagna sig, när den genom reduktionen nedbröt högadelns makt.

Trots inre stridigheter höll dock adeln ihop som ett helt, såväl uppåt då det gällde dess ömtålighet om sin heder gent emot försöken att på riddarhuset intvinga personer, som syntes ovärdiga en sådan ära, som nedåt då det var fråga om att afvärja ofrälsets hotande angrepp mot privilegierna. På det förra har man ett godt exempel i hvad som passerade, då Kristina adlade den ofvannämde Lejon-crona. Klaes Banér vågade då helt frankt säga henne midt i ansiktet, att hans heder förringades väl ej af att sitta till bords med en ärlig bonde eller simpel soldat, men att en hvar skulle peka fingret åt honom, om han ginge som kamrat med en fodraliserad skräddaresax, dennes beklädnad måtte nu vara huru som helst. Och följande år fälldes på riddarhuset häftiga ord om, att i tredje klassen inkommo de som förut varit handtverkare eller haft sysslor, som ej anstode ett sådant stånd, somliga till och med af oäkta säng, samt att folk af ringa kondition och slätte meriter eftertraktade hos drottningen att upphöjas till greflig värdighet. Man vågade till och med att göra själfva drottningen föreställningar, om ock i hofsamma ordalag; trots hennes starka förbittring öfver detta ingrepp i det kungliga preroga-tivet, ville ej adeln bekväma sig att göra någon afbön, men de två nya grefvarne, Steinberg och Schlippenbach, måste den mottaga, sedan Karl Gustaf i sista ögonblicket gripit in i saken.

Nedåt visade adeln i sin helhet mot ofrälset en hög-förd, ej mindre än den som högadeln visade mot lågadeln. När i ofrälse ståndens protestskrifvelse vid 1650 års riksdag erinran gjordes därom att, ehuru Riddarhusordningen stadgade kunglig nåd och introduktion som grund för säte och stämma på riddarhuset, upphäfde detta dock ej Sveriges gamla lag, som bjöd att frälse förvärfvades genom rust-tjänst, uppväckte ett dylikt anspråk stor förbittring hos adeln. Dess uppfattning målas af följande satiriska anteckning, som en af lågadels förnämste män tillskref vid denna punkt: “En ståtelig ny vallmarsadel, helst nyttig i hof-tjänster och kansli, synnerligen präster i legationer, borgare i kollegier, bönder till riksråd, marskalkar och hofjunkare.“ Med synnerlig ifver höll man på förbudet mot ofrälse giffcen, hvilka betraktades som nedsättande för adlig ära och därför äfven enligt privilegierna straffades med förlust för barnen af adelskap och egendom. I fråga om frälse-kvinnas gifte med ofrälse man måste man dock billigtviserinra sig, att frälsejord enligt lag endast kunde af frälseman innehafvas. Och Axel Oxenstjerna dömde nog riktigt i denna brännande fråga, då han tillfrågad om sin mening yttrade, att ett dylikt giftermål ju aldrig kunde betraktas som något brott eller missgärning, men att det vore i sin ordning, att hustrun följde mamiens villkor. Men det måste n^tur^igen alltid förefalla vår tid stötande och orimligt, att själfva saken skulle betraktas som en förbrytelse, och man har svårt att se, hvarför ej frälseman kunde taga sig ofrälse hustru och hon följa mannens villkor. I verkligheten för-blef i sistnämnda fäll lagens bud oftast en död bokstaf, äfven om kunglig benådning ej uttryckligen trädde emellan.

Adelns växande maktställning hotade mer och mer att undergräfva konungamaktens urgamla plats i det svenska samhället. Och statens finansiella jämvikt rubbades därigenom, att adelns oupphörligt växande antal förde till ökade förläningar och till skattejords öfvergång till frälse. I förra fallet förlorade kronan de skatteräntor hon bortförlänade, i det senare såväl den skatt som förut utgått af jorden, innan den blef frälse, som för framtiden half-parten af de nya bevillningar som pålades. Ej mindre hotande tedde sig de adliga privilegierna för de tre ofrälse stånden. Den ekonomiska fara, som de inneburo, gjorde sig ej mindre gällande för dem än för kronan, och

framträdde på ett kännbarare sätt, i det att den brist i stats-regleringen, som uppstod genom statsinkomsternas afsön-drande till adelns förmån, måste med nya skatter betäckas, och således de bördor, som hvilade på ofrälset, ytterligare och ensidigt ökas. Dessutom hade hvarje ofrälse stånd för sig att klaga öfver något adligt privilegium eller öfver missbruk däraf.

Prästeståndet hade ej blott att befara ett försvagande af sin politiska ställning, äfven socialt och ekonomiskt led det intrång af de adliga privilegierna. Tionden, kyrkans hufvudinkomst, minskades ej obetydligt genom den ofta på olaglig väg stegrade tillväxten i säteriernas antal, i detdessa voro från tionde befriade. Adelns patronatsrätt var i sig själf en nagel i ögat på prästeståndet ocb blef genom missbruket än farligare, emedan den hotade att komma prästerna i allmänhet att nedsjunka till en slags adelns tjänare, såsom huskaplanerna å de adliga godsen redan voro. Axel Oxenstjerna erkände ock själf i rådet, att han i denna fråga misstagit sig, då han uppsatte privilegierna till Gustaf Adolfs bekräftelse. Men adeln ville ej släppa privilegiet, trots det orimliga i att sålunda en nybakad adelsman kunde i en församling tillvälla sig rätten att ensam utse präst, ehuru hvarken han eller hans förfäder byggt kyrkan eller donerat jorden till prästebordet. Mot detta intrång i församlingens valfrihet protesterade prästerskapet ihärdigt och ansåg sig hafva vunnit en half seger, därigenom att Kristinas privilegier för prästeståndet af 1650 med tystnad förbi-gingo patronatsrätten, något som dock föga betydde, så länge rätten kvarstod i adelns privilegier. Hvartliän missbruket af adelns rätt kunde föra, visar följande exempel. I Åby församling af Kalmar stift förmådde en fru Karin Bååt år 1651 rätt länge hindra utnämningen af en magister Petrus Ungius till kyrkoherde, ehuru församlingen begärde honom, öfriga adelsmän i socknen samtyckt och domkapitlet godkänt valet; och dock bodde den mäktiga frun ej ens inom socknen, ehuru hon ägde jord därstädes.

Borgerskapet i städerna klagade å sin sida, att adelns privilegier gjorde dem stort förfång i deras näring och ökade deras skattebördor. Adeln åtnjöt nämligen tullfrihet för exporten af sina egendomars afkastning och för hvad den till eget behof införde, men begagnade sig häraf för att drifva verklig handel i större skala, och det tullbetalande borgerskapet måste ligga under i dylik konkurrens. Efter mycken strid afstod adeln visserligen 1644 från tullfriheten, dock mot fullgod ersättning på annat håll. Men andra för städerna tryckande friheter kvarstodo. Så var adelsmannen i stad ej underkastad någon borgerlig tunga, såvida han ej dref borgerlig näring. Redan detta var

mycket, att man sålunda skulle åtnjuta stadens fördelar, utan att i egenskap af husägare bidraga till allmänna besvär, såsom gatuläggning, renhållning m. m., men än obilligare blef det, då adeln begynte, icke i eget namn, men genom sina tjänare drifya borgerlig näring. Och då tillströmningen af adel till de större städerna var i stigande, betydde dylik frihet ej så litet, särskildt i hufvudstaden. Det är betecknande härför, att år 1663 voro af dess 3784 gårdar endast 846 belagda med inkvartering, hvilket ju betyder, att skatterna föllo med hela sin tyngd på en ringa minoritet af befolkningen. Med rätta klagade ock borgarne öfver att frälsemännen i strid med förordningarne, som stadgade, att bonden skulle sälja och köpa i städerna och att borgarne således ej finge drifva s. k. landsköp, dock själfve ej blott på landet uppköpte bondens varor för att därmed drifva handel, utan rent af förbjödo sina egna bönder att infora varor till städerna, förrän de först utbjudit dem åt frälsemannen, och därjämte läto i öppna bodar på landet sälja åt allmogen de varor, som dessa enligt lagens mening bort tillhandla sig i staden. Klarsynte män ur adelns egen krets ogillade starkt detta kringgående af lagen; den store rikskansleren yttrade profetiskt, att om adeln så missbrukade sina friheter, så skulle de alla en gång afskaffas, när en konung komme, som hade kraft och anseende.

Allmogen var, såsom redan erinrats, på det allvarligaste hotad ej blott i sin politiska ställning, utan till sin borgerliga frihet, genom adelns öfvergrepp, genom bortförläning eller försäljande till adeln af böndernas skatteräntor samt genom frälsejordens hastiga tillväxt. Öfver dess hufvud syntes hänga det öde, som i andra länder nedtryckt allmogen till ofrie eller rent af lifegne. Adelsväldets brytande var för detta stånd en verklig lifsfråga.

Självbevarelseinstinkten dref de ofrälse stånden att kraftigt sluta sig tillsamman, sedan den gemensamma faran

blifvit dem tydlig, och i spetsen trädde prästerskapet, i hvilkas personer Gustaf Adolfs skarpa blick redan upptäcktde rätte tribuni plebis. Känslan af det gemensamma understödet kom modet att växa, och under Kristinas regering klarnar allt mera både för dem och henne själf, att bägge behöfde hvarandras hjälp i striden. Och därför genom-drefvo de med förenade krafter vid 1650 års riksdag Karl Gustafs val till tronföljare; hos honom hoppades ofrälset finna den starka hand, som skulle häfda kronans rätt och rädda deras frihet. Men redan vid riksdagen 1633 fylldes de ofrälse ståndens besvär af starka beskyllningar mot adeln. Denna å sin sida fann två år senare för godt att uppsätta en förteckning på prästerskapets “noviteter“ och borgarnes “behändige och subtile påfund“, men Västerås-biskopen Johannes Rudbeckius blef dem ej svaret skyldig och tillät sig i ståndets tacksägelse vid riksdagens slut förbigå adeln och vända sig blott till de ofrälse stånden under skarpa hänsyftningar på första ståndet. Med omsorg sökte man hållaf sig adeln från lifvet, där man kunde. Borgarståndet uteslöt 1649 ur sin krets några medlemmar, som mottagit adelskap, och 1650 ville prästerna från ståndet afvisa adlade biskopar. Länge syntes dock utsikten oviss att kunna hejda adelsväldets stigande flod; och adeln gengäldade med högmod hvarje självständighetsyttring nedifrån. Hvad ligger där ej af uppdrifven högfärd i det svar, som, på prästernas begäran 1644, att adelns bönder skulle draga lika bördor med skattebönderna, afgafs i de orden: “att såsom prästerna lefva af altaret, så hafver adeln sine bönder att lefva af, och som stånd äro i riket, så är ock en diversitas af dignatione, att det icke blifver en confusio eller chaos“. Den underliga språkblandningen ej mindre än tonen vittna om att främmande intryck och en ny uppfattning starkt satte sin prägel på adelns utveckling. I prästerskapet såg man roten till det oväntade motståndet, och en ung adelsman tillät sig sex år senare att i andras närvaro slunga biskop Terserus den beskyllningen i ansiktet, att hvad biskoparne åtrådde var ätt åter blifva till påfvar.

Med klasshögfärden förenade sig ståndsintresset, ned-ärfda rättigheter och privata förmåner att förrycka adelns uppfattning och göra den blind för orättvisan och faran af privilegiernas missbruk. Varnande röster saknades dock ej inom dess egna leder. Den gamle kanslern, som såg allt, och således äfven adelns anspråk och skyldigheter, från det helas synpunkt, riktade en gång till adeln de träffande orden: “I menen att det är frihet, att I skolen intet gifva till statens conservation; gör adeln något, så hafver den ock beneficia framfor andra stånd; I skolen förhålla eder, icke som bönder, utan som adelsmän.“ Men de voro ej många som förmådde se sakerna så stort som han gjorde. Huru starkt den ensidiga uppfattningen af adelns rätt och det obefogade i ofrälsets anspråk trängt igenom, framgår af de ord, i hvilka Per Brahe vid 1650 års riksdag uttalade sin förvåning öfver de ofrälse ståndens oförnöjsamhet: “bönderna fa ju hafva sina barn hemma och kunna, flytta på hvad gods de vilja; präst, borgare och bonde sitta som i Guds kålgård“. — Denna tafla har dock äfven en annan sida. Anblicken af dessa missbruk får ej komma oss att förgäta denna adels verkliga och lysande förtjänster, samt att detta stånd i stort taget, kanske mera än någon annan adel på någon tid, förverkligat orden “noblesse oblige“1. För sitt fosterland har den haft lif och blod osparda och i stora ögonblick äfven bragt det offret af betydande, oftast ärligt förtjänta företrädesrättigheter.

Den svenska protestantiska kyrkan hade slutligen segrande utgått ur 1500-talets våldsamma kamp, och det minnesvärda Uppsala möte af 1593 invigde en ny tid. Denna kyrka kände sig till och med nog stark att upptaga striden med själfva sin beskyddare, konung Karl IX, då han syntes luta åt Kalvinismen. Det är en märklig syn att skåda, huru denne kraftfulle regent och hans storslagne motståndare, ärkebiskop Olaus Martini, offentligt bekämpa hvarandra med de skarpaste vapen, dock ej som i katolska länder med att sätta kött till arm, utan med det gudomliga

1 “Aclelskap förpliktar,“ordets vapen. Och det hedrar konungen, ej mindre än ärkebiskopen, att den senare i anledning af den förres väl kalvinistiskt smakande katekesförslag vågade och ostraffadt kunde skrifva de starka orden: “Djäfvulen har synnerligen drifvit sitt spel genom de två de skadligaste sekter, som uti vår tid i kristendomen vanka, nämligen de påfviske och de kalvinister.“ Den strid om bekännelsen som med skärpa förts mellan kyrkan och Karl IX, kunde ej fortfara under sonen, som var sträng lutheran. Och Gustaf Adolfs konungaförsäkran var en seger för kyrkan i alla de omtvistade punkterna. Intolerant var denna kyrka visserligen, däri dock blott ett barn af sin tid. Och huru kunde det vara annorlunda, då den nyss kämpat på lif och död med

papismen. Här som i England var det en strid ej blott om trosfrihet, utan om nationens frihet och själfständighet. Följden blef på bägge ställena, att katolicismen utkastades ur riket. Ingen främmande bekännelse ägde rätt till offentlig religionsutöfning, ehuru samvetsfrihet tillförsäkrades dem, som höllo sig stilla; och alla ämbetsmän skulle vara af den rena evangeliska läran. Sedan faran väl var försvunnen, kunde man väntat större fördragsamhet, särskildt mot kyrkans protestantiska syster, kalvinismen. Men man ser snarare motsatsen, och det är regeringen, som måste söka i rätten till samvetsfrihet skydda de förföljda främlingar, som hit tagit sin tillflykt, eller de utländska arbetare, som inkallats för att lyfta näringarne. Ännu i Karl X:s konungaförsäkran voro enskilda religionssammankomster förbjudna för främmande trosbekännare, de fingo endast i sina hem hålla familjegudstjänst och ej inkalla främmande lärare för sina barn.

Kyrkans författning var ännu ej stadgad i fasta, lagbundna former. Enhet saknades, och biskoparne voro så godt som herrar i sina stift; först långsamt träda i detta århundrade domkapitlen fram som medverkande i stiftsstyrelsen. Någon nationalsynod fanns icke, utan ersattes till en del af det s. k. consistorium regni, det vill säga det vid riksdagarne församlade prästerskapet. Ej heller varkyrkans förhållande till och samband med staten regleradt. Redan i sig var det dock nödvändigt att häri söka bringa ordning, och ett så omskapande tidehvarf som Gustaf Adolfs måste lifligt känna behofvet häraf och kraftigt arbeta på att bringa frågan till lösning. Men såväl den store konungen som de följande regeringarne gjorde fåfänga försök att vinna prästerskapet för en ny sakernas ordning. I det till-ämnade s. k. Generalkonsistoriet, hos hvilket kyrkans styrelse skulle samlas, såg prästerskapet mera en fara för sitt oberoende än ett afhjälpande af regellösheten. Nästan vid hvarje riksdag var frågan före, men undansköts ständigt af prästerskapet. Dess medlemmar ville, som det hette 1652, hellre blifva vid det gamla, där ej högsta nöden fordrade ändring. Så kom denna ändring, när Karl XI genomförde den som envåldig konung, att taga formen af ett vida starkare beroende af staten, än någon förut tänkt. Dock kan man ej så mycket förvånas öfver prästernas fruktan för att komma i beroende af en stat, där det adliga regementet tagit så stark öfverhand. Patronatsrätten erinrade dem stundligen, hvad ett dylikt beroende innebar. Ej utan skäl kunde de befara, att adelns Öfvermakt på alla områden af det offentliga och sociala lifvet skulle göra hvarje ökadt beroende af staten till ett nytt underordnande under adeln. Deras tankar tolkades riktigt af biskop

Johannes Rudbeckius, då han sade: “komma politici härtill, så taga de alltihop sin kos“. Instinktlikt slöt sig kyrkan intill allmogen, som den i härkomst, lefnadssätt och ofta äfven tänkesätt ännu stod så nära, och i hvars midt den framlefde sitt lif. Prästerna kände sig kallade att vara tribuni plebis, “folkets talmän“, och upptogo kallelsen. Hvad däri låg, kunde svårligen undgå deras motståndare, och träffande yttrade en talare på riddarhuset år 1660, att “prästerskapet kan öfvertala bonden, ty han har hans hjärta i händerna“.

Hvad som i hög grad stärkte kyrkans inre kraft var återupprättandet 1593 af Uppsala universitet och dess rikautrustning genom Gustaf Adolf. Från denna härd utgick ett bildadt och nationellt prästerskap, alltmera medvetet om sin styrka och sin uppgift. Och från universitetets lärostolar kommo till biskopsvärdigheten dessa vördnadsbjudande personligheter, som på denna tid inskrifva sina namn i kyrkans och fäderneslandets historia. Uppsala stift framvisar under sextio år en följd af sådana män som Petrus Kenicius, Laurentius Paulinus och Johannes Canuti Lenaeus; i Västerås möter oss den snillrike Johannes Rudbeckius och efter honom Olaus Laurelius, i Linköping Johannes Bothvidi m. fl. Och det gäller om dem, liksom om prästerskapet i sin helhet, att, om ock ofördragsamheten var stark, var dock trosvärmen brinnande och det kristliga lifvet fullt af allvar.

Om något borgarestånd kan man i Sverige knappast tala vid 17:de seklets ingång. Städerna voro ännu få, obetydliga och fattiga, industrien låg i sin linda och handeln var svag, föga bättre än byteshandel, samt drefs mest med främmande kapital och ofta äfven af utländska personer. Under tidehvarfvets gång förändrar sig förhållandet, om ock ej i någon utomordentlig grad. Men produktionen och det ekonomiska välståndet växer, städerna ökas i antal, och de täta riksdagarne medverka kraftigt till grundläggande af ett särskildt borgarstånd. Ingen tid har så som denna försökt att genom anläggning af nya städer framdrifva en ekonomisk blomstring. Öfver trettio nya samhällen grundades under tidehvarfvet, däribland Eskilstuna under Karl IX, Göteborg, Borås och Bundsvall under Gustaf Adolf, Falun under förmyndareregeringen. Men trots alla faderliga omsorger ville verket ej rätt komma i gång. Oupphörligt höras klagomål öfver nöden och gifvas jämmerliga beskrif-ningar af

städernas tillstånd. På riksdagen 1614 säges, att städerna ligga “handelslösa, kullfallna och nedruttna“, 1630 skrifver ett riksråd, att “städerna ligga så godt som helt nere, och skall oförtöfvadt blifva så, att varor skola förbytas i varor och köpslagningen förfalla“. Under för-myndarregeringen yttrades i rådet, att de flesta städer inne i landet voro små, med kåkar och bettlarestugor bebyggda bondbyar, där åkerbruk och krögeri idkades som hufvud-näringar och man ej förmådde löna en skolmästare, gjuta en klocka eller upprätta en källare utan att begära kronans hjälp.

Orsakerna voro många och for samtidens ögon ofta dolda, ehuru de nu ej äro så svåra att upptäcka. Redan i sig var en hastig utveckling af det ekonomiska lifvet ej möjlig, då så väl kapital och kredit som arbetskrafter och skicklighet fattades, och sjöfart och handel ej hunnit öfver sitt enklaste stadium. Vidare tyngde krigen och däraf framtvungna skatter hårdt på städerna liksom på landet i sin helhet. Men största hindret var det om ock välmenta tvång, som öfverallt förlamade hvarje friare och sundare utveckling, ty ännu hade man ej af erfarenheten lärt, att friheten är den ekonomiska rörelsens lifsluft. Prohibitiv-systemet med dess näringstvång, monopoler och stränga reglementeringar härskade hos oss såsom i de flesta länder, ehuru ej här förmildrade af naturlig rikedom, gammal välmåga och en tät befolkning. Det var ett arf från forna tider, och man sökte samvetsgrant handla i fädernas anda. Storartade ansträngningar gjordes af Gustaf Adolf och hans tid genom en omfattande, kanske alltför orolig lagstiftning, och hade förhållandena kunnat genom kungliga maktbud omgestaltas, hade resultatet bort blifva ett annat. Men man kämpade sig ovetande mot naturens egna lagar. Och det var ej nog med, att allt skulle vara strängt regleradt, monopoliseradt och tungt beskattadt, utan det ekonomiska lifvet förblef i afsaknad af det stränga skydd i tillämpningen, den fasthet i den offentliga krediten och den konsekvens i lagstiftningen, som i någon, om ock svag mån kunnat ersätta systemets brister. De stora kompaniernas historia lämnar härpå ett slående bevis. Hvilande på den riktiga förutsättningen, att sammanslutning af kapital och krafter gifver ökad styrka, men från början byggda på en felaktigberäkning af tillgångarne och i saknad af erforderliga insikter och krafter, gingo de förr eller senare en gifven undergång till mötes, ofta påskyndad genom regeringens våldsamma ingripande i affärerna, då statsintresset syntes kräfva det. Och så länge riket saknade ett stadigt mynt, var all handelsrörelse osäker.

Axel Oxenstjerna, som under ett långt lif, till ej ringa del tillbragt i främmande länder, där han med vaket öga iakttagit och allvarligt tänkt öfver de ekonomiska problemen, såg långt framom sin tid. Han hade vågat säga redan Gustaf Adolf själf åtskilliga starka sanningar. Han framhöll för honom, att naturens lagar ej läte sig forändras genom kungliga påbud; man fördroge väl dessa, men de ändrade icke människors mening, än mindre sakernas natur; all rörelse fordrade, att krediten ej rubbades, hvadan det där ej ginge an att, såsom in publico statu ofta händer, taga där det finns och lägga där det tarfvas. Under förmyndarregeringen utvecklade han med större bestämdhet sina åsikter. Städernas styrelse måste sättas i bättre ordning, deras bördor lindras och jämnas. Handelsordningen måste jämkas, ty handeln älskar frihet och ej för sträng inkvisition, och välståndet beror af att folk strömmar till. Afven i skråtvånget önskade han lindring. De täta handels-förbuden måste alldeles afskaffas, och i allmänhet ostadigheten i lagstiftning aflösas af konsekvent handelspolitik. Myntväsendets stadgande och kreditens tryggande vore ett af rörelsens grundvillkor; i senare afseendet vore en låne-banks inrättande nödvändigt.

Under tidehvarfvets senare del förmärker man en stigande uppblomstring, hvilken dock ej berodde ensamt på regeringens något ändrade handelspolitik, utan än mera på förhållandenas egen utveckling. Kriget härjade sedan länge fjärran från våra gränser, Sverige hade genom er-

••

öfring af de flesta hamnar vid Östersjön gjort sig till herre öfver detta haf; en stark flotta tillförsäkrade vår handel

••

behörig trygghet, och Oresundstullens tryck aflyftes genomäé

freden i Brömsebro 1645. Industriens lyftning genom De Geer och hans likar, vägnätets utveckling m. m. inverkade betydligt. Af landets städer är det egentligen Stockholm som under detta tidskifte går framåt med någon större fart. Svenska väldets starka utbredning måste återverka på landets hufvudstad, än mera den snabba inre centraliserande statsutvecklingen, som oupphörligt ökade ämbets-mannaståndets antal i hufvudstaden. 1 samband härmed blef det till en vana, att rikets stormän därstädes åt sig uppförde väldiga palatser, i hvilka de, hvar och en om-gifven af ett litet hof, förde ett verkligen furstligt lif. Man anser, att Stockholms befolkning på mindre än 30 år (1635—1663) växt från högst 15,000 till 40,000 invånare och således nära tredubblats. Inkomsten af dess tullar stegrades under de 10 åren 1635—1645 från 50,000 till

300.000 riksdaler eller sexdubblades. Men regeringen hade ock till dess förmån lagt tunga band på alla städer vid Bottniska viken genom förbudet för dem att idka utländsk sjöfart. I allmänhet sträfvade man nu att till de större stapelstiderna koncentrera all rörelse för att gifva större kraft åt dessa och naturligen äfven för att på så sätt tillförsäkra staten större tullinkomster. Särskildt .afsåg man

••

att bereda Stockholm tillfälle att i Östersjön spela samma roll, som allt tydligare visade sig skola vid Västerhafvet tillfalla Göteborg.

Om man frånser Stockholm, som intog en undantagsställning, var det inbördes förhållandet mellan städerna på denna tid ett helt annat än nu. Norrköping och Gefle stodo visserligen något framför de andra, men ej långt efter följde ej blott Nyköping och Västerås, utan äfven Arboga och Söderköping. Norrköping växer dock snart från de andra, hufvudsakligen genom sin starka industriella utveckling, för att dock snart i sin ordning se sig öfver-flygladt af det unga, först 1619 grundlagda Göteborg. Redan 1649 var värdet af denna stads samlade export och import

619.000 daler, medan Norrköping blott hann upp till 451,000.Besynnerligt måste härvid förefalla oss, att trävaruexporten från Norrköping var den största i riket och att äfven Göteborg (ehuru Trollhätte kanal ej fanns) gick i detta fall före Stockholm. Däremot * föll vid samma tid ej mindre än 70 procent af rikets hela järnutförsel på hufvudstaden, och dess ofantliga försteg i öfrigt visar sig däraf, att 73 procent af samlade importen och exporten föllo på dess del, under det Göteborg blott representerade 9 procent.

Till städernas utveckling bidrog ej minst, att regeringen ifrigt arbetade på att indraga utländingar för att draga fördel af deras kapital och arbetsskicklighet. Man behöfver blott nämna Louis De Geers namn för att erinra hvad dylika åtgärder haft att betyda. Den svenska afundsjukan såg dock ej alltid gärna denna tillströmning, hvars fördelar i stort undgingo våra småborgares gammalmodiga uppfattning och begränsade vyer. 1639 tilläto sig flera städer att klaga öfver intrång af främlingarne och begära deras uteslutande, men härpå fingo de af Axel Oxenstjema det skarpa svaret, att regeringen ej skulle tillåta dem att efter behag dyrka upp sina varor; de förstörde själfva sin handel genom sitt landsköp och genom att, medelst uppdrifna af-gifter, tvinga handtverkarne att flytta ut; själfva höllo de sina barn för goda att lära dylikt; voro de rike, lärde de blott sina barn att sätta af med penningar, voro de fattige, lärde de dem ej annat än att tigga.

I städernas styrelse blef det en annan ordning under tidehvarfvet. När Gustaf Adolf steg upp på tronen, be-funno sig städerna äfven i detta afseende i ett sorgligt skick. Stadslagen hade nästan råkat i förgätenhet; ett första steg till förbättring häri var, att konungen lät lagen utgifvas af trycket år 1618. Borgmästare och råd voro ofta lika okunniga som likgiltiga för sina plikter; någon självstyrelse existerade knappast längre. Så mycket som häri kunde hjälpas genom ett kraftfullt ingripande af regeringen blef under tidehvarfvet åtgjordt. Städerna inordnades strängt under den nya länsstyrelsen, regeringen28

sökte sörja för utnämnande af dugliga personer till borgmästare och tillvällade sig småningom tillsättningen af

detta ämbete. Man sökte äfven att genom inrättande af städernas Äldste skapa en kommunalrepresentation och åter kalla självstyrelsen till lif.

Den svenska allmogen, som under Kalmarunionens första skede sett sin frihet allvarsamt hotad, men ock sett faran aflägsnad genom Engelbrekts resning, slöt sig sedan instinktmässigt till en hvar som bekämpade union och magnatvälde. Därför gick den äfven att vid Gustaf Vasas sida rädda fosterlandet och återställa det nationella konunga-dömet. Men härmed var äfven den gamla bonde- och landskapsförfattningens tid ute, och försöken att häfda dess rätt, men framför allt dess själfsvåld gent emot den moderna staten, till hvilken kung Gösta lagt grundvalarne, kväfdes i bonderesningarnes blod. Stycke för stycke måste bondens gamla själfständighet vika tillbaka för den nya fortgående statsutvecklingen, och de kungliga fogdarnes myndighet inkräktade småningom på allmogens rätt och frihet. Vida större var dock den fara, som hotade bonden från adelns växande privilegier, vidgade makt och förändrade uppfattning af bondens plats i samhället. Redan själfva bondekonungen Karl IX, som dock till stor del just med Sveriges allmoge räddat rikets själfständighet, hade svårt att värja bönderna för otrogna fogdars godtycke och adelns öfvervåld. Dessa kungliga fogdar voro länge verkliga små tyranner, hälst i de aflägsnare landsorterna och naturligtvis framför allt i Finland. År 1607 skref Karl till ståthållarne i Abo, att de skulle ställa fogdar och skrifvare till rätta samt sända dem hvar i sitt bastrep öfver till Stockholm. “Och hvar I icke“, tillägger den förtörnade konungen, “tagen bättre uti härefter med skarpa och hårda händer och låten straffa och hänga upp sådana bofvar, då vele vi så låta hämta både Eder och dem hit, att I skolen minnas, att I hafven varit här.“ Gustaf Adolf fick göra samma erfarenhet, och äfven han måste hota fogdar att sätta dem i tornet, däringen sol skulle skina. Af en förmyndarregering kunde man ej vänta, att den skulle reda sig bättre än en full-myndig konung med dylika verktyg. Och Per Brahe yttrade 1640 om dem i rådet, att det ej funnes något “Italienskt skalkestycke“ som de ej begått, och att man finge nöja sig med att få dugliga fogdar, ty ärliga stode ej att finna. Och dock föredrog bonden vida att lida af maktmissbruk från de kungliga fogdarnes sida, än att komma under adelsmannens, om ock ibland mera patriarka-liska, husbondevälde, ty i förra fallet förblef han ännu sin egen och kunde som fri svensk man gå till konungen med sin klagan.

Men Sveriges ärofulla insats i de stora krigen, som af fosterlandet kräfde oerhörda kraftansträngningar, måste på allmogens skuldror lägga ökade bördor, och samtidigt kunde statens behof af att taga all Sveriges adel och all bildning i anspråk för den nya förvaltningen och för ett stor-artadt krigsväsen endast köpas för priset af stora förmåner åt adeln, hvilka ofta ej kunde blifva annat än en ny börda för allmogen. Och af denna kräfde statens många och växande uppgifter oupphörligt nya och stora skatter. Visserligen hade man ej heller förut varit ovan att i tider af nöd åtaga sig tunga bevillningar. Men dessa följde nu hvar-andra tätt, och som ofta händer, det täta upprepandet förvandlade dem till stående skatter. Länge kallades många af dem “ovissa räntor“, ett uttryck som angaf, att man till en början tänkte sig möjligheten af deras afskaffande, men slutligen öfvergingo dock dessa att under det gemensamma namnet “mantalsräntan“ införas i jordeböckema som stående skatt. Skattebördan kunde dock genom uppbörds-sättet blifva tyngre än den behöfde att vara, hvilket sär-skildt blef fallet, då man efter utländskt mönster begynte utarrendera skatterna. För regeringen var fördelen häraf uppenbar; den slapp att uppbära hundradetals persedlar in natura och sedan agera köpman för att få dem förvandlade i penningar; i stället erhöll den en säker kontant uppbördoch på utsatt dag. Men för den skattdragande gestaltade sig saken annorlunda. Han blef beroende af enskild fordringsägares hänsynslöshet och godtycke och utsattes för allehanda prejeri och våldsamheter. Där klagades ofta öfver, att dessa arrendatorer stundom fordrade pengar i stället för varor, begagnade oriktiga mått, ej godkände böndernas varor, tvungo dem att forsla varorna onödigt långa vägar, lurade dem på det vacklande myntet etc. Och förmyndarregeringen måste så småningom upphöra med dylika arrendens utgifvande. Från de kungliga fogdarnes maktmissbruk kunde man ej på detta sätt göra sig fri, ty en förvaltning måste man dock hafva.

En annan börda var utskrifningen, som i öfver ett hälft århundrade sög och måste suga landets blod. Man antager, att under åren 1621—1648 utskrefvos öfver 96,000 man, och landet ägde dock ej då en million invånare. Om någon skatt bort bäras lika af alla, var det väl denna, men krigstjänstskyldigheten var icke denna tid en plikt som ålåg hvarje fosterlandets son att i sin ordning fylla, utan den hvilade på jorden. Och härtill kom att den med

ojämn tyngd drabbade bonden, i det adelns underhafvande endast gingo till hälften i utskrifning mot skatte- och kronobonden, samt adeln för öfrigt ofta missbrukade sin rätt att undantaga det folk den vid sina egna gårdar behöfde, de s. k. försvarskarlarne. Utskrifningens tyngd gaf redan i detta tidehvarf anledning till att somliga provinser började ingå kontrakt med kronan om uppsättande af ständigt knektehåll.

An ojämnare drabbade tyngden af skjutsningsbesväret och den därmed förknippade gästningen. Gästfriheten var urgammal nordisk sed, blef med landskapernas uppgående i Svea rike en skyldighet gent emot konungen och hans följe att äfven fortskaffa deras tross och utsträcktes därefter mera och mera, tills slutligen skjutsen blef en af de svåraste bördor, som utefter de stora vägarne tryckte ej blott bonden, utan äfven prästen. Under Erik XIV hade man försökt att ordna förhållandet genom upprättande af gäst-gifverier, som skulle öfvertaga skyldigheten att befordra de resande, hvaremot allmogen skulle åtaga sig en skatt för ändamålet, de s. k. skjutsfårdspengarne. Men bönderna stretade emot den nya ordningen, ingingo ibland därpå, men sade ofta nej. De tyckte, att det var värre att betala pengar än att betala med körslor och resonerade äfven så, att' det ju lätt kunde hända, att de finge den nya tungan till en stående skatt och lika väl finge skjutsa som förr. Men i längden kunde det ej fortgå på gamla sättet, ty adeln och förläningstagarne sträfvade alltmera att fritaga sina bönder, under det de för egen del sökte begagna sig af friskjutsen i största möjliga utsträckning. Och hvilka karavaner hade man ej stundom att befordra: en rådsherre behöfde ibland 40 till 60 hästar, en utländsk ambassadör ända till 200. Efter de stora vägarne drabbade naturligen bördan tyngre och värst i glest befolkade trakter, Från

o

Ångermanland klagades 1636, att bönder hade 24 mil till skjutsstation och sedan 10 mil att skjutsa åt ena, 5 åt det andra hållet. På riksdagen 1642 genomdrefs slutligen, hufvudsakligen genom Axel Oxenstjernas kraftiga ingripande, att adeln ingick på, att skjutsfardspengar skulle utgå af all jord, och därmed var öfvergången till den nya ordningen betryggad.

Regeringens välmenta försök att rättvist utskifta arbetets förmåner på olika samhällsklasser bestod, som ofta härvid måste blifva fallet, däri att hon gaf med ena handen för att taga tillbaka med den andra. Att så var förhållandet vid regleringen af städernas lif och rörelse, det fick bonden nogsamt erfara. Allt landsköp var förbjudet, d. v. s. vare sig bonden ville sälja eller köpa, måste han fara in till staden,, huru lång vägen än månde vara, och tullar väntade honom vid stadens portar. För dem som bodde nära en stad på andra sidan gränsen och hade många dagsresor till närmaste egen stad, kändes detta ofta mycket hårdt. Handt-verkare fingo ej bosätta sig på landet alltför nära städerna för att ej göra dessa skada. Slutligen lades allt gtörrehinder i vägen för bondens rätt att fritt bruka sin jord; han fick ej utarrendera den, utan måste bruka den själf, men fick ej heller härför använda så många arbetare han själf behagade, ja ej ens alltid sina egna barn.

Och dock bar bonden dessa dryga bördor länge i det hela utan knot. B an visste, att fäderneslandets välfärd kräfde tunga offer och att äfven öfriga klasser fatt sin dryga del att bära. Kriget fördes ej längre inom Sveriges landamären, och han brukade sin teg utan att behöfva frukta, att den skulle sköflas af fiendehand. I jämförelse med allmogen i främmande land hade han det godt, ty personlig frihet, äganderätt och andel i lagskipningen voro honom från urminnes tid tillförsäkrade genom häfd och lag, och hans röst på riksdagen syntes vara en borgen för att dessa rättigheter ej skulle kunna mot hans vilja honom afhändas. Först när adelns växande öfvermakt och särskildt frälseköpen hotade att småningom göra en ända på ägande-rätt och frihet samt lagstiftningen syntes vilja gå i samma riktning, var det slut med bondens undergifvenhet. Flera gånger under denna tid kom det till bondeupplopp, och vid riksdagarne blef ståndets stämning allt tyngre och mera förbittrad.

Det var hufvudsakligen frälseköpen som undergräfde allmogens forna ställning. Dessa framkallades som bekant af kronans finansiella svårigheter och bestodo däri, att man sålde skattebondens till kronan ingående skatt eller ock Iganderätten till kronohemman åt frälsemannen. Om självfva försäljningen hade väl ej ur ekonomisk synpunkt varit så mycket att säga, om köpet skett på villkor, förmånliga för kronan, om köpeskillingen ej användts till bestridande af löpande utgifter, om det stått en hvar fritt att köpa, och om det varit tydligen bestämdt hvad köparen förvärfvade. Ty otvifvelaktigt sköttes jorden lika bra af enskild som af kronan, om ej bättre, och om

skattebondens ränta betraktats som en till beloppet fixerad ouppsägbar inteckning, betydde det väl ej i sig så mycket, hvilken som var inteckningensägare. Men nu blef förhållandet ett helt annat. Endast frälseman fick köpa, han erhöll villkor, som ej voro för staten förmånliga, de s. k. ovissa räntorna fastlästes vid jorden, och hvad värst var, köparens rättsförhållande till den forne krono- eller skattebonden led af en fördärflig oklarhet. Den förre betraktade han efter köpet som sin egen bonde och lät honom genast känna det; och han ville snart behandla den senare på samma sätt, tillskansande sig ett husbondevälde, som innebar tillintetgörelse af skatte-bondens äganderätt. Medel att tvinga den motspänstige saknades ej. Tjänstskyldigheter och dagsverken skärptes, vid utskrifningen sörjde frälsemannen för att en dylik bonde blef knekt for roten, för uppstudsighet visste man råd med att använda herregårdens fangsel. Och på samma sätt hotade det gå med de bönder, hvilkas jord låg inom de stora förläningarne och där förläningens innehafvare inträdde i kronans rätt till skatterna. Mot detta tryck hade bonden svårt att värja sig, sedan adeln härskade på alla områden, ända upp i regeringen. Adelsmannen förde sin häktade landtbo till tinget, men själf svarade han i hofrätten; do-marebefattningarne på landet lågo i händerna på frälsemän eller af dem beroende lagläsare, och den jurisdiktion, som tillkom grefvar och friherrar, inkräktade alltmera på de vanliga domstolarnes myndighet. Och härtill kom, att i den mån frälsejorden ökades och skattejorden minskades, växte bördan för dem, som ännu lågo under kronan, i det största lasten föll på dem allena. Mörk såg framtiden ut, ty det tycktes klart, att om det finge fortgå som hittills, skulle småningom all jord öfvergå i adelns hand och den fria själfagande bonden försvinna ur Sveriges historia. Vid seklets midt var redan öfver hälften af rikets jord i adelns • besittning, och mer än hälften däraf hade tillkommit under en mansålder.

Nya begrepp om bondens rättsliga ställning måste genom denna sakernas nya ordning framkallas och de utvecklades med fart under trycket af de föreställningar, som den

talrika invandrande adeln medförde från länder, där bondefriheten ej var känd ens till namnet* Man började slutligen antasta bondens personliga frihet och vilja förbjuda honom ätt flytta från godset. Det var mot dylika anspråk som Axel Oxenstjerna uttalade de vackra orden, att bonden var en friboren man och att i Sverige det var en ära att bondeson vara. Men denna sanning syntes vilja falla i glömska. I rakt motsatt ande uttalade sig landtmarskalken vid 1652 års riksdag, då han i harmen öfver allmogens motstånd mot en ökad dagsverksskyldighet yttrade, att bönderna borde erinra sig, att de voro skattskyldige och hade sin rätt “titulo oneroso“. “Annat var det“, utbrast han, “då de hade skjutsskyldigheten; som hofman stod i dörren, så var det intet annat än tusan djäflar i högsätet strax.“

För hvarje riksdag blef bondens klagomål starkare, ty han kände, att faran hängde honom öfver hufvudet. Själfva hans politiska ställning var ej längre tryggad. Redan under Gustaf Adolf hade hans representationsrätt löpt allvarsam fara genom de s. k. utskottsmötena, till hvilka han ej kallades, men hvilkas beslut om nya skatter han fick underkasta sig. Visserligen vågade förmyndareregeringen ej fortgå på denna farliga väg, men äfven vid de ordinarie riksdagarne försvagades allmogens ställning. Från Hemliga Utskottet voro de uteslutna, och de betraktades som underordnade öfriga stånd. I Per Brahes ord: “vi är o alle subditi regni, böndeme mediate, vi immediate“ skymtade tydligen det mål, hvartill man syftade, nämligen att beröfva allmogen dess politiska rättigheter. Och dessa hvi-lade ej längre på sin gamla naturliga grund, bondens vana vid självstyrelse i sin egen krets. Landskapsförfattningen måste duka under för riksförfattningen, och i denna fanns ingen plats för de forna landstingen, som snart blott voro ett minne. Den kungliga förvaltningens utveckling försvagade alltmer häradets och socknens gamla rätt och vana att bestyra egna angelägenheter, och adelståndets afskil-jande från öfriga klasser utbröt ur det kommunala lifvetden hufvudfaktor, utan hvilken en självstyrelse denna tid var omöjlig.

Huru snabb och stark än den hvälfning varit, som försiggick i adelns politiska och sociala ställning under den korta tiden af en generations lifslängd, dröjde det dock till en tid, innan dess lefnadssätt och vanor häraf omskapades. Med förvåning möter man ännu långt fram i tidehvarfvet i många afseenden åtskilligt, som måste synas oss som en-stor enkelhet i lefnadssättet. Och dock saknades ej redan vid dess början förmögenhet på många händer, under det verklig rikedom rådde hos åtskilliga. Men öfverfiödet visade sig ej ännu i uppförandet af praktfulla slott eller en yppig inredning af bostaden, knappast i något af hvad vi nu kalla komfort, ty begreppet var den tiden lika okändt som namnet. Det var hufvudsakligen i mängden af silfver och kostbarheter, i klädernas

utstyrsel och dyrbarhet samt i tjänareskarans talrikhet som rikedomen framträdde. Men om både silfret och de dyrbara kläderna gällde, att de egentligen blott framtogos vid högtidligare tillfällen, och massan af tjänare motsvarades i början ingalunda af deras prydlighet. År 1607 måste Karl IX låta inbjudningen till adeln att infinna sig vid kröningen åtföljas af den varningen, att deras tjänare skulle vara tillbörligen utstofferade och ej så som de hittills plägat komma till hofvet, slitne och rifne, så att den ena kluten slog den andra. Framför allt framträdde dock rikedomen i öfverflödet af mat och dryck, en af vårt folks svagheter sedan urminnes tid. Främlingen från södern, måttligare till sin natur och af vana, betraktade med vämjelse detta öfvermått och plågades af den välmenta, men föga finkänsliga gästfrihet, som oupphörligt ville truga honom att häri taga del. På det hela erbjöd adelns lif en underlig motsats mellan en viss rå prakt och en stor af-saknad af mycket, som synes oss höra till lifvets vanliga bekvämligheter, ja nästan till dess nödtorft, och denna motsats sträcker sig ej blott till det yttre lefnadssättet, utan äfven djupare ned, till åskådningen och själfva personlig-heten. Det är en iakttagelse, som man ej saknar tillfälle att göra annorstädes, om man undersöker motsvarande fall i historien, då en inhemsk, äldre och enkel civilisation hastigt utsättes för invasionen af nya, starka, främmande kulturelement. Med förvåning ser betraktaren då, huru de mest skriande motsatser anträffas vid hvarandras sida och skenbart godt förlikas, ja huru hos samma person råhet i det inre och en viss förfining i det yttre utan svårighet förenas. Förklaringen ligger däri, att förändringen blott träffat det högsta samhällslagret och hufvudsakligen mest på ytan, samt att den trängt på med sådan snabbhet, att personer, som till sitt hela väsen växt upp i det gamla, på en gång våldsamt utsättas för hela trycket af det nya. Ingenstädes har väl denna motsats framträdt starkare än i Ryssland, efter att tsar Peters snille och järnvilja påklädt det en europeisk dräkt; motsatserna synas här starkare och underligare än annorstädes på grund af det gamla ryska samhällets halfbarbariska asiatiska skick.

Den forntida enkelhet, som ännu i stormaktstidens första skede kunde råda hos våra högst uppsatta män, framträder på ett slående sätt i den teckning, som den franske legationssekreteraren Ogier gifver år 1634 af sitt besök hos en af rikets förnämste och rikaste stormän, marsken grefve Jacob Delagardie på ett af dennes slott utanför Stockholm. Och det är härvid att bemärka, att Ogier icke försöker att karrikera eller förkättra våra förhållanden; utan att förneka sin natur af spirituell fransman, lägger han allvar och sanningskärlek i dagen samt sträfvar synbarligen att förstå, uppskatta och troget återgifva hvad som möter hans öga. Han säger, att slottet ej föreföll honom mera lysande än de byggnader, som rikare handlande eller industriidkare i Paris uppförde åt sig utom staden för att där tillbringa sön- och helgdagar. Ingen park eller trädgård eller öppen plats syntes där, och brist på symmetri och regelbundenhet framträdde öfverallt. Mattor saknades ej blott i förstugorna, utan äfven i själfva våningen. Mansatt till bords på nakna träbänkar och serverades på simpel fajans; ingen duk fanns utbredd öfver bordet. Det enda lysande var värdfolket självt, som han skänker sin fulla gärd af beundran.

Den svenska landtadelns bostäder voro länge simpla, ofta ej mer än en våning höga hus, timrade af trä, och såväl innan som utan syntes själfva bjälklaget med den i fogarne instoppade mossan. Taket var täckt med näfver och därofvan med torf. I det inre saknades alldeles våra dagars tapeter, och i hvardagslag hade väggarne endast att uppvisa de nakna stockarne. Vid högtidliga tillfällen fram-togos ur husets förrådskammare s. k. väggbonader, väfda tapeter för att upphängas å väggarne och skyla nakenheten. Dylika funnos i alla samhällsklasser och växlade i prydlighet och kostbarhet, från bondens hemväfda och groteska dukar till de praktfulla gobelinerna och Arras-kläderna i de förnämas hem. De rikare förde dylika nled sig på sina resor för att uppfeja de simpla nattkvarteren. När Gustaf Adolf 1614 reste kring Bottniska viken för att gå i ryska fejden, medförde han tapeter, som hvarje afton upphängdes i hans rum; likaså medfördes tapeter under Maria Eleonoras bröllopsresa från Kalmar till Stockholm år 1620 för att utsmycka den säkerligen ofta rätt enkla bostad, som kunde för natten anordnas. Och ambassadören Whitelocke skildrar i detalj, huru hans bostad vid gamla torget i Uppsala år 1653 var utsirad med tapeter och mattor, som ned-sändts från slottet därstädes. Fönstren voro i allmänhet små och för säkerhets skull ofta tillspikade, såsom man än i dag någon gång kan se det hos allmogen; glasrutor voro länge dyrbara ting i följd af glasets sällsynthet; ännu 1616 stod i själfva hufvudstaden ej en kista af dylikt att få ens för fyrdubbla priset. Kylan i rummen skulle förefallit våra dagars människor ganska obehaglig; den är lätt förklarlig, då man besinnar, att innanfönster ej voro i bruk och att uppvärmningen i regel skedde genom stora spislar, till

hvilka ej ens spjäll alltid förekommo. Kakelugnar voroännu så sällsynta, att Gustaf Adolf 1620 lät särskild order afgå till ståthållarne på Stockholms slott att skyndsamligen uppsätta en kakelugn i det rum, som var bestämdt för Maria Eleonoras kvinnliga tyska följe på bröllopsresan, “efter“, säger konungen, “det eljest ville däruti falla jungfrurna för kallt“. Det är detta som förklarar, hvarför pälsverk till nattkläder, äfvensom skinnfällar till bädden voro vanliga alltsedan äldre tider, och att, då detta bruk nu började att betraktas som något barbariskt, seden att ligga mellan två dunbolstrar vid denna tid hastigt utbreder sig.

Våra dagars goda och dock billiga belysning var en okänd lyx. I hvardagslag begagnades talgljus, ehuru i regeln brasan torde oftast fått afgifva all belysning, som ansågs nödig. Vid högtidliga tillfällen användes vaxljus och facklor, de senare äfven i själfva de kungliga gemaken i en utsträckning, som skulle förefallit oss ganska obehaglig. — Möblerna voro till en stor del väggfasta och obekväma; till bords satt man vanligen ej som nu på stolar, utan på bänkar, öfver hvilka hyenden breddes, när det skulle tillgå festligare; stolarne voro ej klädda, och deras raka ryggstöd talade om en tid, då man ej visste hvad det ville säga att bekvämligen vräka sig. — På middagsbordet syntes ej någon duk i hvardagslag. Serveringen skedde på tenn, användningen af fajans stötte redan på lyx, och en sådan porslinsservis, som mången medelklassens familj nu består sig, skulle då ansetts som en ovanlig rikedom. Vid stora tillfallen utvecklades däremot i de rika husen en verklig prakt med tallrikar, fat och kärl af silfver, hvari en ej ringa del af den rörliga förmögenheten då var nedlagd. Åtskillnaden i detta afseende karakteriseras på ett förträffligt sätt af anordningarna vid Karl X:s kröningsmiddag, där adeln undfägnades på silfver, borgarne (och väl äfven prästerna) på tenn, men bönderna på trätallrikar. Dryckeskärl af glas blifva allt vanligare under tidehvarfvet; för de stora kalasen erfordrades riktiga massor af sådana, sedan den oseden inrotat sig, att för hvarje skål slå dem i krasi golfvet eller att kasta dem ut genom fönstret. Med häpnad skulle vi iakttagit, att på bordet ej funnos framlagda hvarken knif, sked eller gaffel. Men knifven förde hvarje gäst med sig, och gaffeln var länge en alldeles okänd lyx, tills småningom de förmögnare började skaffa sig resfodral, inrymmande både knif, gaffel och sked. Ännu i Gustaf Adolfs silfverkammare funnos blott 13 silfvergafflar, af hvilka säkerligen flera hörde till förskärarebordet. Några årtionden senare betraktades det som en oerhörd nyhet, när den unge, praktlystne Magnus Delagardie, efter hemkomsten från sin ambassad till Frankrike, gaf en middag, där hvarje gäst fann både knif, sked och gaffel vid sitt kuvert.

Födan var riklig; man häpnar för de kvantiteter, som åtgingo vid stora fester eller äfven i hvardagslag för de stores hofhållning. Hofvet gick främst. I Johan III:s tid åtgick för det kungliga bordet på en månad 63 oxar, 298 får, 980 höns, 950 vildfågel, 858 laxar och gäddor, förutom en mängd oxtungor, skinkor och svinryggar. Maträtternas antal förefaller oss utomordentligt, men det är att märka, att många af dessa kringbjödos eller framsattes på en gång. Omväxlingen i anrättningen svarade ingalunda mot massan, och själfva matlagningen lämnade i utländingens smak mycket öfrigt att önska. Särskildt klagade denne öfver sven-skarnes (visserligen ännu ej försvunna) ovana att gifva maten en öfverflödig tillsats af kryddor och socker. Och därför ansåg sig äfven den ofvannämnde Ogier, då han lämnat Sverige och landsteg i Danzig, böra tacka Gud, att han ej längre behöfde erfara, huru peppar, kanel, saffran och honung utan åtskillnad vältes i maten. Det var dock ej alltid ensamt med dylika obehag främlingen hade att kämpa; stundom klagades bittert öfver torftigheten af hvad som kunde till bordet anskaffas. År 1622 affärdade danska sändebudet i Stockholm en klagande skrifvelse till sin regering, som, med afräkning naturligen af den färgläggning, hvartill nationalhatet kan hafva gifvit anledning, lämnar en mörk skildring af de vedermödor, sojn en dåtidens diplomathade att utstå, och som visar, att “bordets nöjen“ ej alltid, som mången tror, varit ett prerogativ för denna klass. Han påstår, att brödet i Stockholm var bakadt af vidbrändt och fordärfvadt mjöl, merändels osyradt, och under vintern stod ej annat att få än sura eller torkade födoämnen; hvad som där kallades färsk fisk var minst fjorton dagar gammal, “och“, säger han vemodigt, “strömming regnat per to tum“; en dryck rent, tunt öl stode ej att få för pengar. Han klagade ock öfver kölden i våningen och att det regnade in • i hvaije rum, hvilket dock, till någon tröst för honom, äfven skulle varit fallet i de svenska riksrådens våningar. Brefvet ändas med en förklaring, att han måste blifva till en stackare, om detta finge länge fortfara.

I kläder och klenoder framträdde rikedomen och lyxen starkast vid denna tid, oeh man hör ständiga klagomål, med rätt eller orätt, höjas i detta afseende. Det är en gammal erfarenhet, att hvarje bortgående tid med en viss

obenägenhet eller rent af ovilja skådar nyheterna hos sin efterträdare och i dem knappt vill se något annat än afsteg från fädernas enkla, ärliga seder och en eftergift för flärd och yppighet. Och man kan än bättre förstå detta i en tid, som såg århundradens gamla enkla vanor hasteligen öfverflyglas af söderns förfining och nya moder. Ingen af de högre samhällsklasserna undgick att skatta åt den nya tidens svagheter, om ock mer eller mindre; ej ens det allvarliga prästerskapet förmådde alltid värja sig mot modets frestelser. Redan 1571 års kyrkoordning hade förmanat sin tids präster att “fly de stackota kappor och hofmans-hattar samt blifva vid sida kjortlar och prästelufvor“. Varningen tyckes ej gjort verkan, ty år 1601 klagar Laelius i sin Jungfruspegel, att prästerna fått så stora hattar, att man näppeligen kunde skilja dem från hofmän och köpmän, och att deras hustrur gingo efter fruevis med dräll sdukar och vida ärmar. Aderton år senare förmanar den enkle och gammalmodige ärkebiskop Jienicius sitt stifts präster, att fly all lättfärdighet i klädedräkt med sidentyg, med storaoch uppvikta mårdskinnsmössor, sammetsärmar, jackor och tröjor med många snören och silfverknappar beprydde, vida fransyska byxor, stora utputsade skjortekragar, hofmanshat-tar och hålskor, likaså att ej bära sammetsgatubodar på ryggen med stora vidt utslagna kappekragar, såsom ock ej heller uppslinadt, benadt och för långt hår. Efter denna beskrifning att döma synes tidens prästerskap varit illa an-faktadt af fåfängans styggelser. Uppsala universitet däremot synes fyrtio år senare hafva utmärkt sig genom att alldeles hafva blifvit efter modet, ty när dess representant på riksdagen, teologie professorn C. Lithman, hemkom från Stockholm, anmälde han 1661 i konsistorium, att han i Stockholm måst utstå mycken smälek för sina kollegers klädsel, emedan man där talade mycket om det långa hår och de gråa kläder, som professorerne drogo, hvarför han hemställde, om de ej borde begagna lagom hår och svarta kläder. Det ser häraf ut som om universitetet fått länge lefva ostördt för modernas anlopp, men så alldeles säkert torde det ej vara, och kanske det mera gällde de gamle än de unge. Åtminstone höra vi alldeles samtidigt professor Sve-nonius i ibo varna studenterna för att ej genom alltför stora och vida byxor uppreta Vår Herre, så att han nödgades straffa landet med nya och grymmare krig.

Hos adeln och de rikaste bland köpmannaklassen frodades det främmande ogräset naturligen starkast. Redan Karl IX uttalade sig med ovilja om det stora prål och prakt, som trängt in bland adeln och i hans tanke var en ej ringa orsak till många släkters obestånd och undergång, hvarför han förbjöd; att någon under grefvestånd skulle vid förmäl-ningen få gifva sin brud kläder besatta med guld, pärlor eller ädla stenar. Och öfverflödsförbuden upprepas i följande tider, till och med så sent som 1644, då adeln redan fullständigt med sig införlifvat utlandets prakt och yppigheten i dräkten, men det var numera ett fruktlöst försök att vilja kämpa mot tidens öfvermäktiga ström. När man genomögnar uppgifterna på de rikes klädkammare fråndenna tid, häpnar man öfver de massor af guld- och silfver-broderade dräkter, finare spetsar, kläder af pärlstickadt tyg, sammet och atlas, nederländskt kläde och pälsverk, som sålunda samlades i en familj. Och pälsverk eller, som det då benämndes, gråverk användes i vida större utsträckning än nu, nämligen ej blott till ytterkläder eller till bräm å finare dräkter, utan till tröjor, stöflar och, som förut är nämndt, äfven till sängkläder. Linnet var visserligen ej någon sällsynthet längre, såsom i förra seklet, då kung Gösta förmanar sonen Magnus att väl akta de fem skjortor, som drottningen sänder, men det betraktades ännu som en lyx och banade sig endast småningom väg.

I silfver och smycken nedlades jämförelsevis stora summor. Redan 1625 inrymde Gustaf Adolfs silfverkammare på Stockholms slott 221 stora och små silfverfat, 126 tallrikar, 133 konfektskålar, 36 kredenser, 30 saltkar etc., men af bordsknifvar endast 8 och af gafflar 13 stycken. Till systerns förmälning beställde han silfver för att värde af mellan 40 och 50,000 kronor \ och den diamantring, som Maria Eleonora erhöll vid sin förmälning, hade kostat mer än 100,000 kronor. De presenter, som förärades sändebud från främmande regenter, voro jämförelsevis än dyrbarare. År 1630 fick Thomas de Roe, som å Englands vägnar bemedlat föregående årets traktat med Polen, mottaga en guldkedja med konungens porträtt i diamanter samt en silfverservis, värderade till 96,000 kronor.

Den enkelhet, som i mångt och mycket karakteriserat lifvet långt in i Gustaf Adolfs dagar, förbyttes snart i sin motsats under trycket af de nya förhållanden, hvari Sverige under stormaktstiden så hastigt inkastades.
Bekantskapen * 12

1 Alla penninguppgifter äro beräknade under hänsyn till tidens varuvärden, och dä penningens köpkraft kan antagas hafva den tiden varit 3 gånger större än nu, motsvaras den tidens riksdaler specie af

12 kronor nu för tiden,med främmande länders förfinade lif, vanan vid yppighet, slöseri och självsvåld, det hastiga förvärfvet af rika krigsbyten samt de anspråk stormaktsställningen måste på oss ställa i förening med de otaliga nya anspråk, som hos de enskilde däraf framkallades, samverkade att inom loppet af en mansålder i förvånande grad omskapa den svenska adelns åskådning och lif. Den krigiska äran öfverstrålade det fredliga arbetets heder, och vårt nationallynne tog här-af ett djupt intryck. Fåfänga samt begär att lefva öfver tillgångarne och för dagen blefvo till ett allmänt lyte. Och den svaghet för allt främmande väsen, hvilken man så ofta och ej med orätt förekastat vårt folk, torde, låt vara att den till någon del har sin grund i nationalkarakteren, till största delen vara att söka i det starka intrycket af denna tids brådstörtade utveckling. Öfvergången var för snabb för att vårt folk skulle kunnat i sig genast upptaga och smälta de främmande kulturelementen. Hvälfningen i tänke- och lefnadssätt träffade visserligen i första hand och hufvud-sakligen det högre samhällslagret, men verkningarne fortplantade sig i vidare kretsar, om ock med aftagande styrka. Huru skulle det, för att taga ett af de mest talande exemplen, vara möjligt redan för den simple knekten att återgå utan vidare till forna enkla förhållanden, sedan han gjort bekantskap med söderns rikedomar och hängifvit sig åt de långa krigens äfventyrliga lif? Det framlyser ju klarligen redan så tidigt som 1631 i Adler Salvii bref från Wiirzburg, där det heter: “I de livländska krigen måste soldaten ofta hålla till godo med vatten och mögligt bröd till ölsupa, nu gör finnen kallskål i stormhatten med vin och semla/

Hufvudsakligen var det hofvet och högadeln som på vid gafvel öppnade dörren för utländska vanor och söderns yppighet. Drottning Kristina, som till sin egen person var enkel, ofta föga prydlig eller rent af vårdslös, införde i hofvets lefnadssätt och uppträdande en prakt och glans, som kunde anstått regenten i det rika Frankrike, men ej stod i rimligt förhållande till våra tillgångar. Omkostnaderna förhofstaten femdubblades under hennes tioåriga regering, och efter 1650 af löste festerna vid hofvet hvarandra nästan utan afbrott, till dess en tom statskassa härför satte en gräns. Hennes slöseri kände understundom inga gränser. Den franska ambassadör, som 1646 lämnade landet, fick presenter till ett värde af öfver en half million kronor; en fransk lärd erhöll dylika för 30,000 kronor förutom en årspension af öfver 20,000 eller nära fem gånger lönen för en professor i Upsala. — De store täflade att ej stå henne efter. Den rad af gästabud, karuseller och skådespel, med hvilka de firade hennes kröning 1650, och där den ene sökte öfver-bjuda den andre i att uppfinna och utveckla den kostbaraste ståt, var äfven för den tiden oerhörd och skulle förefallit deras fäder, som genomlefvat så allvarliga tider som Uppsala möte och afrättningarne på Linköpings torg, att vara en verklig styggelse. Själfva Frankrikes sändebud uttalade 1649, att lyxen i Sverige var i förhållande till tillgångarne större än i något annat land i världen. På Englands puritanska sändebud Whitelocke gjorde förhållandena samma intryck. Det var kanske ej utan afsikt som han vid sin första audiens för Kristina 1653 uppträdde på det glänsande hofvet i enkel svart dräkt utan några guld- eller silfver-prydnader; men det bör tilläggas, att rocken var af det finaste kläde, som kunde fås för pengar i England, och i hvarje knapp glänste en diamant, hvarför ägaren ej utan stolthet omnämner, att dräkten var värd öfver 50,000 kronor.

Man kan väl fråga, huru dylikt var möjligt i ett på det hela så fattigt land som Sverige utan att genast i grund och botten ruinera dem, som förde ett dylikt lefnadssätt. Förklaringen ligger däri, att den tidens högadel satt inne med inkomster, om hvilkas storlek man vanligen ej gör sig något begrepp och som äfven i våra dagar måste förefalla kolossala. Förutom egna ärfda stora jordbesittningar, förökade genom köp och donationer, uppburo stormännen såsom rådsherrar, höga ämbetsmän m. m. rundliga löner af kronan, hvarjämte grefvarne och friherrarne innehade storaförläningar af nästan furstlig betydenhet; härtill kommo ofta betydliga krigsbyten och en ej alldeles sällsynt förmåga att med verklig finansiell skicklighet draga stor vinst ur sina ekonomiska förmåner och besittningar. Whitelocke uppgifver sig ur säker källa hafva inhämtat, att rikskanslerens bägge söner hade i årsinkomst, den yngre Erik en summa af 480,000 kronor, den äldre Johan, som gifte sig till stor förmögenhet, det dubbla beloppet. Och det holländska sändebudet omförmäler i skrifvelser till sin regering,, att åtskilliga magnater åtnjöto inkomster just till samma belopp, som Whitelocke angifver för Erik Oxenstjerna. Mau kan då förstå, att innehafvarne af de stora ärftliga för-läningarne måste haft ännu mera. Leckö grefskap upp-gifves hafva inbringat 300,000 kronor, och detta var dock ej den enda af Delagardie-ättens förläningar; ej heller var Leckö det största

grefskapet, ty Södermöre, tillhörigt Axel Oxenstjerna, uppgafs att vara tre gånger större. Torstens-sons stat ensamt som fältherre och Pommersk generalguvernör uppgick till öfver 250,000 kronor; lägger man därtill hans gods och ärftliga förläning, ser man, att han säkerligen ock haft minst en half million om året. De belopp, som utbetaldes till personer, hvilka i främmande länder representerade Sverige, voro, som af nyss anförda exempel om Torstensson synes, ovanligt höga. Och detta står ej ensamt. Våra legater i Yestfaliska freden, Johan Oxenstjerna och Adler Salvius, hade tillsamman 100 riksdaler specie om dagen eller hvardera för år 73,000 kronor, hvilket med hänsyn till varuvärdena nu motsvarar öfver 200,000. Sannolikt hafva de förnämste stormännens inkomst hållit sig omkring, ej så sällan öfverstigit siffran af en half million kronor. Och härmed kan jämföras, att ärkebiskopen ansågs äga en inkomst af 24,000 och att en professor åtnjöt 4,200, samt att den senare ansågs hafva det rätt bra. Något sämre hade väl flertalet af landtpräster, därest Whitelockes uppgift är pålitlig, att de ansågos hafva från 1,900 till 2,400 kronor om året.Om dessa stormäns rikedom ocli praktfulla lefnadssätt vittna än i dag de stolta slott, som de lämnat efter sig. Den som en gång sett Skokloster, Leckö, självfva ruinerna af Yisingsborg, kan ej undgå att genast se, hvilken rikedom måste varit samlad i deras händer, som en gång hade råd att låta uppföra dessa väldiga bygnader och .där föra ett så godt som furstligt lif. De flesta läto ju ock dessutom åt sig uppbygga ståtliga palats i hufvudstaden. Man häpnar då man betänker, att Delagardie förutom Leckö i Västergötland äfven innehade en mängd andra mer och mindre slottslika säterier, såsom Venngarn, Ekholmen, Runsa, Axholm, Arnö, och att han ej nöjd med tvenne mindre slott utanför Stockholm (Karlsberg och Ulriksdal) lät inom densamma i Kungsträdgården uppföra ett palats, åt hvilket den beundrande samtiden gaf namnet “Makalös“. Hvilken furstlig ståt som af dessa stormän utvecklades, där de sutto som småkonungar i landsorten, känner hvarje läsare, som tagit del af Fryxells beskrifning af Per Brahes vistelse på Visingsö. Han var ju ej blott omgifven af en stor hof-stat, utan äfven af eget garde. Men stora följen hade våra magnater länge brukat hafva. Den enkle Jakob Delagardie hade 1637 en hofstat af 37 personer; och än mera betecknande torde vara, att den åtta-årige sonen Pontus under sin ensamma vistelse en tid i Stockholm hade ett hushåll af 13 personer.

Begäret att lysa genom mängden af guld och silfver samt dyrbara smycken gick i stigande. Ebba Brahe efterlämnade guld och silfver till ett värde af 180,000 kronor, hennes svärdotter Ebba Sparre, “den sköna grefvinnan“, ungefår lika mycket, och bland hennes smycken fanns ett halsband af orientaliska pärlor värderadt till 24,000 kronor, ett diamantsmycke till 29,000 etc. Under sådana förhållanden finner man det nästan billigt, att Jakob Delagardies

egrafning ej kostade mer än 110,000 kronor.

••

Ofverflödet i mat och dryck kunde knappt blifva större, hvad den kvantitativa åtgången angår, än det varit i förratider. Redan Gustaf Adolfs matordning af 1628 föreskref 30 rätter på middagsbordet. Dessa anrättningar, af hvilka 3 voro soppor, 5 fisk- och 10 kötträtter, serverades i 3 s. k. omgångar med tio rätter i hvar; den sista omgången bestod mest i konfekt och bakverk, som tiden högeligen älskade. Vi skulle sannolikt funnit väl liten omväxling i anrättningen, för visso högeligen förvånats öfver att af grönsaker knappast finna annat än rofvor, men ock angenämt öfverraskats af att se, det ostron ej voro en okänd läckerhet. Om aptitens grundlighet vittnar, att den supé, som efter samma matordning serverades, var anrättad i samma väldiga omfång. En dylik matordning var ej förbehållen det kungliga bordet ensamt; vid de stores festligheter gick det till på alldeles samma sätt. Whitelocke berättar om den middag, till hvilken han var inbjuden hos Erik Oxen-stjerna i Uppsala, att den begynte med att ett stort silfver-h andfat och en silfverkanna k ringbur os till gästerna för tvagning. Därpå serverades en middag i fyra omgångar, hvars alla rätter voro tillagade efter franska köket. Alla faten voro af silfver, ej stora, men många och satta ofvanpå hvarandra. Angående dryckerna fann han Rhenvinet utmärkt, sack och claret (spanskt och franskt vin) rätt goda, men ölet starkt och tjockt efter landets sed. Och anspråken i matväg voro betydliga hela vägen nedåt. För den portugisiska ambassadens räkning underhöll man år 1641 dagligen ett middagsbord för sändebudet med 32 rätter, ett junkarebord med 28, ett för pager och lakejer med 12 och ett för “gemene man“ med 6. Den största festmiddag, gifven af svensk man, som samtidens annaler omförmäla, var då

Karl Gustaf i Nürnberg undfägnade fredsverkets representanter med en middag af fyra omgångar med 30 rätter i hvar, förutom konfekt och frukter. En rundlig tid måste det hafva tagit att föra en dylik middag till ända; och det heter ock, att Karl X:s kröningsmiddag i Uppsala räckte från 8 på kvällen till 3 på morgonen. Den kulinariska konsten undergick vid denna tid en stark förändring genom bekantskapen med det franskaköket, som redan 1654 säges hafva vunnit insteg i alla förnämare hus.

Det säger sig självt, att sådana massor af mat, som förekommo på våra fäders bord, måste hafya för sitt ned-sköljande fordrat drycker i motsvarande kvantitet. Dryckenskap var ock gammal svensk sed allt ifrån äldsta tider; att den icke som osed betraktats, är klart däraf, att de gamla lagarne ej kände något straff för rusighet. Och så djupa rötter hade den slagit, att, när efter reformationen kyrkan försökte stäfja oseden, den måste erkänna sin vanmakt; kyrkoordningen af 1571 beklagar, att svalg är en så gängse last, att den ej kan med kyrkotukt beifras. Alla samhällsklasser voro begifna på dryckenskap; självfva prästerskapet kan ej därför frias. Det låg för öfrigt i tidens hela uppfattning, att den ej var en braf karl, som ej förmådde dricka tappert och naturligtvis äfven tåla duktigt, och det var'långt ifrån en skam äfven för de mest högtuppsatte att taga sig ett rus. Härför finnas bevis i mängd. Axel Oxenstjemas egen broder, den gudfruktige, arbetsamme och hederlige riksdrotsen Gabriel Gustafsson kunde ju skrifva 1613 till samme sin broder, att han nyss affärdat engelske gesandten, som i tre dagar besökt honom på landet, och tillägger: "Jag befinner mig icke synnerligen väl, utan mera sjuk af drick, dock förhoppas mig, att de engelske icke heller drogo alle helbregde hädan. " Och om ett besök hos brandenburgske kurfursten skrifver han tjugu år senare, att hanrjämte sitt sällskap måst hos denne taga sig ett rus om aftonen och ännu ett till om morgonen före affarden. Ogier | beklagade sig bittert Öfver det ständiga skålandet och förtäljer, huru han på en resa till Falun trugats med dylikt, hvar han kommit, och att en morgon svenske adelsmän tvungit honom att bittida stiga ur sängen och på knä i blotta linnet dricka skålar på drottningens namnsdag. Att dock äfven fredliga landsmän stundom motsett ett dylikt skålande med andra känslor än nöjets synes däraf, att vid Kristinas kröningsdag en präst lyckönskade sig och sinakamrater till att de undsluppit att dricka skålar. Det syntes nog samme Ogier vara en passande symbolisering af den svenska skalnings-oseden, att han i drottningens fatabur på Stockholms slott fick se sig förevisas 6 ofantliga s. k. "Väl-kommor" i drifvet förgylldt silfver af 4 till 5 fots höjd och af sådant omfång, att man i en dylik god t kunde nedstoppa ett litet barn. För den puritanske Whitelocke tedde sig seden som något afskyvärdt, och han vägrade bestämdt att deltaga i några skålar. Med djupaste harm åsåg han från sina fönster i Uppsala, huru på självfva söndagen generalmajor Horn med andra officerare och adelsmän bildade ring på stora torget utanför hans bostad, ställde sina tjänare med flaskor och glas i midten och därefter föllo på knä för att dricka skålar för drottningen, hvarvid den åtföljande musiken föll larmande in för hvaije skål. Man tyckes knappast hafva kunnat gå längre i sina libationer, och dock ser detta nyktert ut mot hvad Whitelocke berättar om den ryske gesandten i Uppsala, nämligen att dennes audiens hos drottningen måst uppskjutas, emedan han, som ännu ej fått avis om audiensen så sent som kl. 10 om förmiddagen, då ansett sig oförhindrad att dricka sig full af brännvin.

Oerhörda kvantiteter af dryck hafva naturligen under dylika förhållanden måst åtgå vid större festligheter. Gustaf Adolf beställde till sitt bröllop hos en köpman i Stockholm öfver 13,000 känner rhenskt, franskt och spanskt vin samt 82,000 kannor Stralsunder- och Rostocker-öl. Huru mycket hvarje person kunde i regeln förtära vid dylikt tillfälle lämnar jag osagdt. I förra seklet uppgifves, att för Johan III:s och hans gemåls personliga bord levererades dagligen 5 kannor vin; hofmästarens ölranson var 8 kannor och ammans ej mindre än 10.

Tobaken gjorde i detta sekel sitt intåg och blef snart ett njutningsmedel som allmänt brukades, företrädesvis kanske ännu i de lägre lagren. Per Brahe beklagade sig, att i Finland snart sagdt ingen funnes, man eller kvinna, ung eller gammal, som ej skulle snusa eller dricka (d. v. s. röka)

Föreningen Heimdals folkskrifter. 33—34. 4tobak; och Jakob De la Gardie säger detsamma om bönderna i Sverige. Att seden ej var främmande för de rike synes däraf, att på den ofvannämnda middag, som Erik Oxen-stjerna gaf för Whitelocke och några af de förnämsta af rådet, framsattes efter middagen pipor och tobak på bordet.

I medelklassens hem rådde vid tidehvarfvets början mycken enkelhet, med undantag möjligen hos något rikare köpmanshus i Stockholm, där man igt tillfälle att göra bekantskap med utlandets förfining och ej saknade råd att tillfredsställa sin lust att efterhärma hvad man sett. Landt-prästerna åter stodo i allmänhet allmogen synnerligen nära. Oftast utgångne ur denna samhällsklass, återvände de efter slutade studier för att i dess krets framlefva ett afskildt och obemärkt lif; genom härkomst, vanor, idéer och äfven intressen förblefvo de fast knutna till densamma. Endast genom sin lärda bildning höjde de sig något öfver sin om-gifning; i lefnadssättet skilde de sig föga från densamma, och den fattige prästen kunde svårligen hafva haft det bättre än den välmående bonden. Tarfligheten i det yttre af deras bostäder slog den besökande främlingen med förvåning, ehuru han på samma gång erkände, att snygghet, stundom en viss prydlighet härskade i det inre. I Finland stod det vida sämre till, ty där skildras prästernas bostäder såsom stundom varande föga bättre än porten med skorstenar. I städerna hade prästerskapet det naturligen bättre. Men äfven där voro säkerligen deras bostäder tarfliga nog, då utom Stockholm våra städer länge skildras såsom varande föga bättre än en samling af träkåkar, täckta med torftak. I själfva Uppsala, universitetets hem och residens för ärkebiskop med domkapitel, kunde Whitelocke ännu år 1654 ej räkna mer än 9 stenhus; de öfriga voro timrade af trä och med torffcak. Och enkelheten af prästerskapets lefnadssätt belyses bäst däraf, att när Ogier 1634 besökte ärkebiskop Kenicius, kunde han ej i dennes rum upptäcka annan pryd-nad än de fat och tallrikar af tenn, hvarmed väggarne voro prydda. Om den ryktbare Johannes Rudbeckius berättar samme man, att då han i Västerås uppsökte honom i hans hem, höll herr biskopen sig undan, emedan han blygdes att låta sig öfverraskas i sitt torftiga hem bland barn och pigor. Det är dock att märka, att äfven om Rudbecks hem skulle varit fattigt, kan man väl betvifla, att denna själf-ständiga natur skulle blygts att för främlingar yppa förhållandet.

Om adelns utveckling tagit det starkaste intrycket af den nya tidens föreställningar och vanor, så erbjöd allmogens lif en alldeles motsatt bild, som tyckes förflytta oss långt tillbaka i det förflutna. Hos bonden rådde ännu en forntida enkelhet i skick, seder och lefnadssätt. Det är detta, som till ej ringa del förklarar, att han, och vårt land med honom, kunnat bära bördorna af de krig, som alltsedan Erik XIV:s tronbestigning i 90 år nästan utan af brott fylla vår historia. Man får härvid likväl ej förgäta, att efter freden i Knäröd 1613 fördes dessa strider utom Sveriges gränser och att bonden därför ej längre var utsatt för den förfärliga hemsökelse, som ligger i att se krigets storm med alla sina fasor gå fram öfver egen bygd. Han har därför kunnat bära bördor, som i våra dagar skulle synas otroliga och odrägliga, och han har förmått bära dem utan att nedtryckas i eländet, om det ock ej alltid skett utan knot. Med förvåning såg Ogier, då han 1634 reste genom landet, att böndernas klädsel ej angaf fattigdom. Han säger sig i hela Sverige ej sett någon naken eller trasig och tillägger i anledning däraf den filosofiska anmärkningen, att om de förnämare ej vältra sig i guld, så omkomma ej heller de fattigare af elände. — Gästfriheten var en nordisk dygd allt ifrån heden domens dagar, framsprungen ur nödvändigheten att på en tid, då hela dagsresor lågo mellan bebodda bygder och något skjutsväsen ej fanns, hjälpa sin nästa, för att själf i sin ordning blifva hjälpt. Ännu i detta tide-hvarf, då dock skjutsningsbesväret blifvit en sådan tunga,52

fortlefde förhållandet i samma styrka, och främlingarne sågo med verklig förvåning, att man betraktade det som den naturligaste sak att mottaga alla vagfarande, för hvilka plats kunde beredas. — Ärligheten var ett annat karaktersdrag, som slog främlingen. Whitelocke säger 1653, att körsvenner och folk öfver allt voro så hederliga, att på den långa vägen från Göteborg till Stockholm med ett så stort följe och tross hade han ej förlorat något, ej ens till en liten slants värde, utom ett horn med tobak, och att när den kappsäck, som innehöll reskassan, gick sönder och silfverkronorna runno ut, blefvo de alla honom återställda. — Gudsfruktan och vördnad för det heliga genomgick denna allmoge, om ock på grund af dess låga bildningsståndpunkt en ej ringa vidskepelse härmed parade sig. I djupet af bondens karakter, liksom hos hela folket, låg en otämd kraft, som ofta slog ut i våldsamheter under rusets inflytelse eller bördornas tryck. Och därför, huru litet bonddrängen i regeln längtade att gå ut i kriget, blef dess yrke honom snart ganska kärt och återverkade till underhållande af krigisk anda hos folket. Men tidens historia vittnar ock om huru denna af torftiga förhållanden och kampen med en sträf natur härdade kraft, när den eggades af fosterlandskänslan och riktades mot höga mål, blef till en för alla tider beundransvärd förmåga af uppoffring.

De fel, som samtida iakttagare oftast utpekade hos bonden, voro till stor del sådana som af tidens okunnighet och det tryck, hvarunder han lefde, förklaras. Misstänksamhet, särdeles mot kronans tjänstemän och frälset, låg djupt rotad och har lefvat kvar långt efter att de orsaker, som framkallat den, alldeles försvunnit. Trögheten låg kanske till en del i hans skaplynne, men påverkades ock något af de hårda existensvillkor, under hvilka han lefde, och af det nordiska klimatets långa vintersömn. Förunderligt är, att den tillika i alla tider har parats med en naturlig bildbarhet, som väckt och väcker förvåning. Om Finname skref Per Brahe 1638: "De bekymra sig icke om att äga mera än*de strax kunna förtära. Lättja och dryckenskap taga dagligen till, hvilket sig mest förorsakar af tobaks öfverflödiga och olidliga brukande, att ingen snart sagdt finnes både kvinna och man, ung och gammal, som icke både snufva och dricka tobak brukar; är till att förundra, när denna nation annorstädes och till Sverige kommer, arbetar en så mycket som tre andra." Omdömet torde i åtskilligt kunnat tillämpas på den tidens svenskar. Men för att rätt förstå, hvarför gemene man då för tiden ofta ej ansåg lönt att tänka på framtiden, har man att erinra sig, hvilket tryck hvilade på tidens allmoge, huru sonen och drängen när som hekt kunde ryckas bort till kriget och uppbördsmannen lägga beslag på ett sträfsamt lifs frukter. — Att råheten i seder var stor i dylika tider kan knappast förvåna. Den genomgår mer eller mindre alla samhällsklasser, om den ock naturligen starkast framträder i den lägsta. Vid dess sida följer troget dess tvillingsyster vidskepelsen. Den senares styrka framträder på ett slående sätt i protokollen öfver ärkebiskop Abrahami Angermanni visitation i församlingarne i Östergötland och Småland år 1596, om man ock bör erinra sig, att det senare landskapet inneslöt några af Sveriges mest afstängda och vilda bygder. Där läser man till exempel, att en kvinna från Oland var misstänkt för trolldom, och befanns om henne, att "mästermannen hade haft henne på vattnet, och hon flöt, och ingen kunde fria henne därför;

men på förbön nöt hon dock lifvet och dömdes till ris". ••

I Hogstad i Östergötland anklagades man och hustru att hafva brukat signerier för vred, torskabett, tannevärk, gastekram m. m.; han dömdes till 30 ris och 3 ämbar vatten, men kvinnan till 39 ris och 9 ämbar. I Linköping fick en trollkvinna, som drifvit djäflakonst, för den gången slippa undan med 15 ris och 3 ämbar vatten, men "kommer hon igen", heter det, "skall en sten bindas om hennes hals och hon sänkas i sjön". För bränning å bål, ett straff, som ännu någon gång förekom, hyste allmogen stor fasa, ej så mycket därför, att man uppskakades af straffets gräslighet,utan emedan man hyste en vidskeplig fruktan för rökens inverkan på årsväxten, och en gång har ett helt härad på d,enna grund anhållit att medelst en skatt å hvarje gård få friköpa en barnamörderska, väl ej till lifvet, men så att bålet utbyttes mot halshuggning. Ansökan beviljades, men då man en annan gång gjorde en dylik framställning hos Karl IX, afvisade han den, ty han ville ej befordra deras vantro. Detta tilldrog sig visserligen något före seklets ingång, men vidskepelsen låg djupt rotad och behärskade äfven de högre samhällslagren långt fram i århundradet, såsom synes af de ryktbara trolldomsransakningarne i Karl XI:s dagar, i hvilta vi se både lärda och fromma män taga del.

Det är lätt att förstå, det lifvet hos en rå och kraftfull allmoge skulle präglas af mycken våldsamhet, så mycket mera som den var van att bära och begagna vapen. Visserligen var den sed, att bonden alltid gick med vapen till kyrkan (hvaraf ju dennas vapenhus har sitt namn), redan i bortdöende. Men i Småland såg man ännu 1673 bönderna föra sina bössor med sig till kyrkan, och till gästabud gingo de ej sällan med svärd vid sidan. Men hos en stridbar och styfsint allmoge, som möttes under vapen, måste det lätt komma från ordskifte till svärdsskifte och dråpslag, hvar-för ock klagomål oupphörligt höjas öfver de "slemrne mordvärjor". Man' finner ock af domböckerna, att brott mot person äro de vanligaste af alla, därnäst mot sedligheten, under det förbrytelser mot äganderätten äro jämförelsevis sällsynta. Naturligtvis var förhållandet mycket olika på olika orter, allt efter odlingens gång och djup. I det undangömda, halfvilda Småland var släkthämnden ännu ej försvunnen, och tidens domböcker vittna, att s. k. "skogsgång" där var ett vanligt yrke, dels för den som begått mord, clels för den som rymt undan den fruktade utskrifningen. Lika om ej värre stod det till i Finland. I Kexholms län rådde 1617 ett tillstånd af organiseradt röfveri, som starkt påminner om förhållandena i Orientens barbariska stater.Mot brottens råhet svarar strängheten i straff. Vi

hafva nyss sett, hvilka kyrkstraff Abrahamus Angermannus

använde; ett annat mycket vanligt sådant var, att förbrytaren

måste stå halfklädd i vapenhuset och sedan slita ris. Hertig ••

Johan af Östergötland straffade brott mot sjette budet med att låta skära näsa, öron och hår af kvinnan, hvarpå hon gemensamt med mannen, som undslapp med böter, fick stå kyrkstraff och slita ris; andra resan kostade lifvet. Tortyr och stympningsstraff betraktades ej som något vidrigt, och gatlopp som benådningsstraff voro vanliga. Då de senare före-kommo i städerna, uppbådades borgerskapet att tjänstgöra, hvilket en gång i Uppsala förde till konflikt med universitetet, hvars professorer ej ville härtill låna sitt tjänstefolk. Afven deportationsstraff hafva hos oss förekommit. De trakter, som härmed lyckliggjordes, voro först Ingermanland, så kolonien Nya Sverige i Nordamerika.

Låtom oss till sist kasta en blick på bondens person och hem. I hans bostad sågs ej annat än hvad han själf och hans familj tillverkat. Liksom han själf med egen hand förfärdigade alla sina redskap, spunno hustrun och döttrarna ullen eller linet samt väfde de tyger, hvaraf de sydde husets kläder. Ogier säger, att alla bönder i Småland, som han såg, voro iförda kläder af svart ylle och ullvantar samt hade nattmössor på hufvudet och på fotterna ej träskor, utan läderstöflar. Med nattmössor menade han de toppformiga hättor, som buros af den tidens bönder. — Kraftfull var bondens gestalt och hans hållning värdig. Han visste med Axel Oxenstjerna, att det i Sverige var en ära att bondeson vara. De gamles skick bjöd ofta vördnad, som förhöjdes af det långa skägg, solh de enligt fädernas sed plägade bära. I seklets tidigare hälft såg man en dylik prydnad ännu ofta i de högre klasserna, särskildt hos prästerna. Beröringen med Europa banade dock hastigt väg för nya seder. Från seklets senare hälft har man härom ett godt vittnesbörd i följande originella uttalande af den lärde Olof Rudbeck, den liflige beundraren af allt fornt och stor-slaget, som påminde om ärofulla, i sagans natt gömda tider. “Vill man känna igen oss af de gamle Svears och Göters hår och skägg, så måste man nu sedan vid pass anno 1650 intet söka vid hofvet, akademier och städer, ty där hafver det alltmera tagit af; jag kan gläda mig än i dag, när jag ser gamle Anders Thorstenson från Gamla Uppsala, en man öfver 115 år gammal, som orkar gå till fots och med hvitt hår och ett skägg, som täcker hans bringa, skinande som snö; jag tycker mig se en af våra forne gudar och konungar, som inkräktade hela världen, och önskar jag, att våra bönder allt intill världens ända sålunda de gamle gudarnes konterfej i deras skapnad och hederliga skägg behålla.44

Födan i bondens hem yar enkel; bröd, gröt och rof-vor (ännu var ju potatisen obekant) spelade hufvudrollen på ena sidan, fisk och mera sällan kött på den andra. I dryckjom var han stark sedan urminnes tid och fordrade i den vägen ej så litet. Brännvin, ännu i förra seklet så sällsynt, var nu ganska vanligt; öl, som dock i utländin-gens smak var tjockt och vedervärdigt, dracks i stora kvantiteter, vida mera än i därpå följande tider, tills nu i våra dagar brännvinets fördyrande och de stora ölbryggeriernas uppväxt häri gjort en sådan förändring. Af njutningsmedel voro te och kaffe ännu alldeles okända ting, och sockret för dyrt att af den fattige betraktas som annat än en lyxartikel. Däremot böljade tobaken tränga in öfverallt, som jag förut erinrat, och det svenska ölet var ej längre godt nog för den förmögnare, hvarför den gamle Jakob De-lagardie harmset klagade i rådet år 1635, att “ingen bonde är ock nu snart, som icke skall dricka tobak, och ingen adelsman och köpman, som icke skall hafva Rostocker-ö]44.

Ett drag i tidens lefnadssätt, som måste slå nittonde seklets människor med förvåning, är den tidighet, som hörde till forna tiders enkla och stränga vanor. Redan kl. 5 på morgonen begyntes arbetet i skolorna, ja Karl X måste under sina studier i Uppsala stiga upp kl. 4, hvilket ju äfvenvar Kristinas vana under den första regeringstiden, och ämbetsverken öppnades kl. 6. Med sådana exempel för ögonen förstår man, hvarför Karl IX:s hofordning kunde förlägga middagstimmen mellan 10 och 11 och kvälls värden mellan 4 och 5. Och middagstimmen hos de store var ännu vid seklets midt kl. 11 på förmiddagen.

Till bibehållande af enkelheten i seder bidrog länge samfärdsmedlens outvecklade skick. Långsamheten i deras utveckling är ej svår att förstå, om man erinrar sig, huru glest befolkadt landet var och huru litet det producerade öfver hvad som på stället konsumerades. Där ej mycket finnes att forsla fram, är ej afsaknaden af vägar kännbar. Och att rörelsen ej kunde vara stor är klart däraf, att handeln och sjöfarten, som ju först af dylik rörelse

framkallas, ännu voro af obetydlig omfattning, och städernas fattigdom är det mest talande vittnesbörd om huru svagt det ekonomiska lifvet var. Deras växt är ju en vanlig mätare på den materiella utvecklingens styrka, ty i dem samlar sig det rörliga kapitalet, frukten af varuutbytet och villkoret för dess stegring. Stora voro ock de naturliga hindren för vägars anläggning i vårt land, ty väldiga skogar betäckte dess yta, och kärr och stenbunden mark fanns i öfverflöd. Så t. ex. ägde Tiveden, som åtskilde Göta- och Svealand, en bredd af 10 mil och kräfde vid denna tid trenne dagar för att genomfaras; den hade ock först i Karl XI:s tid blifvit farbar för vagnar. Man bör dock ej alltför mycket förvåna sig häröfver och tro, att vi sålunda voro oerhördt långt efter andra nationer i utvecklingen på detta område, ty äfven hos dem var det i detta afseende icke så synnerligen väl beställdt.

Af vägar i vår tids mening fanns knappast något alls i vårt land vid sjuttonde seklets ingång. Den tidens vägar voro föga annat än ridvägar, som hufvudsakligen följde de ursprungliga stigarne och därför slingrade sig backe upp och backe ned; i lösare jordmån voro de så djupt nedskurna, att då de nu begynte med lastfordon befaras, kunde aldrigtvå dylika mötas, och i mera oländig mark utgjorde stenar och stubbar vanliga hinder. I själfva hufvudstadens närhet var det ej stort bättre, att döma af den klagan Karl IX:s gemål förde öfver den “slemma vägen“ mellan Botkyrka och Stockholm. Och Gustaf Adolf yttrade om vägarne, att de voro så trånga och steniga, att de snarare förtjänte kallas gångstigar än allmänna vägar. Det är ock han som har äran af att först med kraft och i större skala hafva arbetat på att utveckla vägväsendet. På hans befallning anlades 10 alnar breda vägar (däraf namnet kungsvägar) från bergslagerna till Västerås, Stockholm och Gefle, från hufvudstaden genom Östergötland öfver Holaveden till Jönköping, från denna stad till Västervik och Växjö, från Linköping till Vimmerby m. m. Verket fortsattes energiskt af förmyndarregeringen. Från bergslagerna i Västmanland och Vermland drogos vägar till de stora sjöarne, Hjälmaren och Vänern, för att lätta den betydande järnexporten; Smålands-vägen fortsattes till Kalmar, och viktigast af allt var, att den stora norra strandvägen framdrogs ända till Piteå. Följden blef ett för sin tid verkligen storartadt nät af riktiga landsvägar, som visserligen i våra ögon skulle varit alltför backiga, men dock i det hela godt täflade med de bästa då för tiden i främmande länder. Och längs dessa vägar skapade förmyndarregeringen för sin tid utmärkta postförbindelser. År 1636 upprättades linjer till Göteborg och Skåne; 1643 var norra linjen utsträckt till Piteå, och några år senare gick den rundt Bottniska och Finska vi-karne öfver Viborg till Reval och Riga.

Att dock resor i alla fall ej ansågos för en bekväm-lig förströelse, utan för företag fulla af besvärligheter och faror, synes däraf, att engelska sändebudet Whitelocke, på samma gång han högt vitsordar våra vägars art i jämförelse med andra länders, dock säger, att han måste prisa det glada mod, hvarmed hans följe burit alla vedervärdigheter på färden mellan Göteborg och Stockholm, bestående i usla nattkvarter, dålig kost, klena och tarfliga fordon ochstundom ohyggliga backar. Fyrtio år senare skildrade franska sändebudet D’Avaux i förfärliga färger den fård ban midt i vintern måste företaga från Norge genom Bohuslän till Göteborg. Töväder med frost om nätterna hade öfverdragit de dåliga vägarne med svallis, och det var endast med största svårighet och verklig fara, som sex hästar förmådde släpa hans berlinervagn uppför bergbackar, som stego i vädret så tvärt som trappor. Till råga på allt hade man ej kunnat få vin, ja ej ens en dryck godt vatten, utan blott ett afskyvärdt öl samt fått lefva på det bröd, som svenska bönderna baka en gång om året och sedan hänga upp i taket.

En naturlig följd af vägarnes beskaffenhet var, att man långt in i tidehvarfvet gemenligen färdades' till häst, det svagare könet såväl som det starkare. När vinterns is och snö slog brygga öfver vattnen och öppnade väg öf-verallt, använde man sedan gammalt släddon; och då voro snabba resor ej sällsynta. När Gustaf Adolf i början af 1614 reste rundt Bottniska viken, lydde ordern på 10 mil om dagen i Sverige och 20 i Finland. Sommartiden åter var hästryggen nära nog det enda fortskaffningsmedlet. På detta sätt tillryggalade franska sändebudet D’Avaux om senhösten 1634 den långa vägen från Kalmar till Stockholm. Herrskapsvagnar voro ännu så sällsynta, att då Maria Eleonora som nygift skulle färdas samma väg, måste

••

konungen låna ihop af Ostgötaadeln hvad denna kunde äga af vagnar. Och när den praktlystne Johan Oxenstjerna vid hemkomsten från England medförde nio för hans räkning där inköpta franska vagnar, väckte denna kolossala

lyx ett oerhördt uppseende; säkerligen stötte den ej minst hans .gamle fader, den store rikskansleren, för hufvudet, hvilken on gång klagade, att i hans ungdom kunde en ärlig släkt vara belåten med gångare och sadel, men att numera måste en hvar hafva hästar och vagn. Så hastigt trängde dock det nya modet igenom, att då Whitelocke 1653 närmade sig Uppsala, möttes han af 18 sexspända vagnar; själf med-förde han två dylika, sammetsklädda och med förgyllningar utsirade karosser af sådana dimensioner, att den ena rymde 8, den andra 10 personer, och af hvilka den större kostat 25,000 kronor.

Hvad tidens bildning angår må man väl akta sig att i sin dom utgå från en jämförelse med de förhållanden som nu är o. Tiderna kunna ej jämföras, då ju i våra dagar det erklinnes som en af statens första plikter att söija för undervisningen i alla lager, medan Gustaf Adolf ännu hade att sträfva med att ligga de första grundvalarne till ett svenskt undervisningsväsen. Och man får ej af den storartade insats i världens historia, som under detta tidehvarf faller på Sveriges lott, låta förleda sig att tro, att den svenska nationen i allmänhet då utmärkte sig för en ovanlig grad af bildning. Väl är det sant, att den oförliknelige Gustaf Adolf själf, hans store kansler och många af de stolta gestalter, som i råd och falt omgåfvo konungens person, stodo så högt i bildning, att de ingalunda behöfde frukta en jämförelse med hvad tidehvarf vet hade ypperst af vett och kunskaper. Och ej utan skäl kunde det en tid sägas, att den svenska senaten var den första politiska skola i Europa. Lika visst är ock att, efter som de oss förelagda uppgifterna växte i antal och storlek, befanns det, att vårt lilla folk, med en glänsande adel i första ledet, kunde af-gifva andliga krafter för uppgifternas genomförande. Men man får ej vid anblicken af konungens och hans närmaste mäns stora personligheter och af stormaktstidens glans låta sig bländas och föras till en öfverdrifven uppskattning at tidens bildning. Det verkliga förhållandet torde, hvad vår stolta adel angår, hafva varit, att den ingalunda hela linjen utefter utmärkt sig för hvad vi förstå med en djup och omfattande bildning. Visserligen förefanns en hög bildning hos åtskilliga, goda kunskaper hos många, men icke har egentlig boklig bildning varit flertalets egendom. Däremot tordepraktisk duglighet och en rik, i lifvets skola vunnen erfarenhet, som ofta ersätter en genom studier förvärfvad bildning, hafva varit ett utmärkande drag hos den tidens svenska adel.

Man äger knappast rätt att begära att hos densamma finna en allmänt spridd högre bildning. Det var ju först genom Gustaf Adolf som landets bildningsanstalter så utvecklades, att man vid dem eller genom vid desamma utbildade lärare kunde erhålla en tillfredsställande undervisning, och det var nästa generatioo, som häraf kunde skörda frukterna. Dittills var vår adel, såsom i århundraden varit fallet, hänvisad att företaga långa resor till främmande länder för att förvärfva den högre bildning, som anstode verkliga ädlingar. Och häraf har den visserligen på ett hedrande sätt begagnat sig. Men äfven inom de rikare familjerna reste ej alla, liksom det ej heller var gifvet, att alla drogo den fördel som sig vederborde af dessa resor, och den fattigare adeln hade ej råd att sända sina barn utrikes. Vidare ställde de stora krigen tidigt ett annat kraf på adelns söner; så fort de kunde handtera värjan och innan de knappt hunnit sättas till boken, kallade härens behof och vinkade stridens ära. Detta bidrager ytterligare att förklara, hvarför Gustaf Adolf ofta klagade öfver bristen på. dugligt folk, som kunde föra pennan, och uppsökte förmågan hvarhelst han fann den, äfven i de ofrälses leder. Så mycket större blifver hans ära att så ofta hafva uppdagat och framdragit den verkliga förmågan.

Dessa förhållanden förklara emellertid, att i den äldre generationens tid man äfven ganska högt upp kan möta exempel på afsaknad af den bokliga bildning, som vi där skulle förmenat vara naturlig och nödvändig. Vid tide-hvarfvets början kunde visserligen ej alla i rådet tala latin, som var den tidens språk såväl för statsmän som lärde, och äfven när sedan först tyska, så franska trängde fram vid latinets sida, gällde nog detsamma om dessa språk; åtminstone meddelar en fransk diplomat 1634, att riksdrotsen ej förstod franska, ehuru hans medbröder både förstodo ochtalade språket. Men land och riken styras ej med boken, och vår stormaktsställning var vunnen med viljans styrka och svärdets skärpa, hvarför den gamle riksmarsken Jakob Delagardie kunde ganska riktigt gifva Axel Baner — när denne under förmyndarregeringen stretade mot sin utnämning till riksråd på den grund, att han ej drifvit några egentliga studier — det klassiska svaret, att i rådet voro de få som ex fundamento gjort några studier, hvilket dock ej hindrat dem att med Guds bistånd göra sina ämbeten fyllest, “ty“, tilläde han godmodigt, “när man hafver sen-sum communem och vet statum, går allt näst Guds hjälp fort“. Man må ej heller föreställa

sig, att de nya kr af, som stormaktsställningen gjorde gällande, häri åstadkommit en betydande förändring, ty dels gick en stor del af adelns söner, såsom redan är nämndt, vid unga år ut i kriget, hvilket då var ädlingens egentliga lefnadskall, dels bidrogo yppigheten och själfsvåldet att menligt inverka .på uppfostran inom de adliga familjerna. Därför kunde Axel Oxenstjerna vid sin hemkomst från Tyskland 1636 klaga, att i Stockholm gingo adelns barn som andra plog- och bondebänglar, och fyra år senare fällde Salvius i bref till den förre de starka orden: "Eders Excellens vet väl, att vår adel i Sverige studerar mest superficialiter. " I detta omdöme låg väl dock ej så litet öfverdrift, möjligen under afundsjukans inflytelse. Och betraktar man i stort Sveriges adel från denna tid, måste man erkänna, att trots alla svagheter i boklig bildning, har dock dess uppfostran i det hela gått i den riktning, som Axel Oxenstjerna i universitets-konstitutionerna satt som mål för all uppfostran och undervisning, nämligen att ynglingarnes sinnen tidigt skulle vinna den lyftning, som det vissa hoppet om stora gärningar gifver.

Kyrkans bildning har ock säkerligen lämnat åtskilligt öfrigt att önska vid tidehvarfvets ingång. Uppsala universitets inflytelse på prästbildningen var i följd af dess egen svaghet säkerligen länge ganska otillfredsställande, intill dess Gustaf Adolfs frikostighet satte det på en fast ochbredare grundval. Dittills hade kunskapsförrådet hos flertalet af det lägre prästerskapet icke varit mycket mera än hvad de kunnat vid domkyrkoskolorna förvärfva; det högre åter hade alltid studerat vid universitetet och ofta gjort längre utrikes resor. En stor förändring inträder häri under tidehvarfvets gång, och man torde kunna påstå, att vid dess slut stod prästerskapet, hvad bokliga kunskaper angick, i genomsnitt lika högt, om ej högre än adeln. Härtill hade universitetets nyssnämnda utveckling starkast bidragit, i det landets präster i regel numera där gjort sina studier. De som uppstego till högre värdigheter hade vanligen varit i tillfälle att såsom lärare för unga ädlingar besöka främmande universitet, och biskopsstolarne bekläddes ofta med förutvarande medlemmar af den teologiska fakulteten. Vid riksdagen spelar prästeståndet en alltmera betydande roll i spetsen för ofrälset, och dess ledare vid 1650 års riksdag visade sig i politisk bildning ej stå långt efter adelns ypperste och kunde naturligen, hvad kunskapernas djup angår, fullt uthärda täflan med sina motståndare. Att dock i de djupa lederna ännu mycket fattades är naturligt. En liten, stundom ganska svag aflöning och däraf alstrad torftighet i lefnadssättet, som knappast höjde mången landtpräst i socialt hänseende öfver socknebönderna, var ej ägnad att till dessa platser draga personer med större bildning, och kampen för det dagliga brödet har väl äfven bortnött mycket af den lilla kunskap, som en gång funnits. De fattiga kaplanerna i Växjö stift 1619 kunna ej hafva imponerat genom bildning, då man hör biskopen därstädes förmana kyrkoher-darne, att de icke få bruka kapellanerna i allehanda arbeten som sina legodrängar, men på samma gång erinra de senare, att de icke skulle anse sig för goda att se om prästens legofolk, gå hans ärenden eller vittja hans fiskedon. Något öfver en mansålder senare (1653) säger White-locke, att han förnummit, att Sveriges landtpräster i allmänhet icke voro mycket lärda eller begifna på studier och att de använde samma predikningar år från år. Manbör dock erinra sig, att Whitelocke, själf en man af djup teologisk bildning, kanske hade alltför stora fordringar i den vägen samt att för hans ögon möjligen sväfvade en jämförelse med det rika och högt bildade prästerskapet i Englands städer. Och det skulle nog vara lika orätt att på ett dylikt omdöme, som för öfrigt åberopar sig på andras vitsord, grunda en allmän dom om Sveriges prästerskap, som att döma våra skolor efter hvad han berättar om Skara gymnasium, nämligen att där sutto trettio-åriga skäggiga djäknar på skolbänken. Ty skolgossar af dylik art voro då ej så ovanliga; dels togo många unga mån sin tillflykt till skolan för att undgå utskrifning, dels voro skolstudierna ej snabba på den tiden, och slutligen har det hos oss i alla tider ej varit något sällsynt, att bondesöner, redan hunna långt öfver ynglingaåren, men drifna af ett oemotståndligt kunskapsbegär, hafva satt sig vid skolgossens sida. Och arbetet på skolonias utveckling är en af tidehvarfvets vackraste sidor och bar redan goda frukter.

Inom svenska borgerskapet var ej mycken bildning att söka vid 17:de seklets begynnelse. Städerna voro få, folksvaga och fattiga; och det säges ej hafva varit så ovanligt vid den tiden, att magistratspersoner hvarken kunde läsa eller skrifva. Den fattigare borgarklassens barn lärde sig så godt som ingenting; var en borgare åter förmögen, så önskade han, drifven af svensk fåfänga, att uppfostra sina barn till något i hans ögon bättre än den tarfliga uppgiften att drifva handel eller idka ett yrke; att blifva präst, krigare eller ämbetsman, det borde falla på

sonens lyckliga lott. Då, liksom långt in i senare tider, förbisåg man hos oss värdet och vikten af att uppfostra åtminstone något af barnen inom yrket för att sålunda bevara och allt högre utveckla det arf af intelligens, teknisk skicklighet och kapital, som genom arbetet förvärfvats. Och dock ju längre och djupare ett träd sträcker sina rötter, dess friskare och starkare blomstrar det. Ingenting vittnar bättre om den låga ställning, som borgerskapet intog, än den, låt vara i ett ögonblick af harmoch ovilja, affattade skrifvelse, som borgarståndet fick 1629 mottaga af riksens råd i anledning af dess klagomål öfver sin fattigdom och sina svåra bördor. Här heter det, att de blott äro afundsjuke på dem, “som vele mer ur skarnet än en part andre; de vilje att alle skola ligga och söla sig i en hop svinkåtor, som en stor del självfve göra“; för sin fattigdom hade de blott sig självfva att skylla, i det att “gemene hopen låter sina barn tillväxa bakpå ugnen och i askegrafven i lättja“; när borgaren skall utgöra en daler eller två till fäderneslandets försvar, “så omar han sig, så klår han sig i hufvudet, så knorrar han, så morrar han, men är det fråga om att spendera, då klagar han ej“. Städernas ekonomiska utveckling, särskildt hvad den snabbt växande hufvudstaden angick, måste redan i nästa generation härutinnan åstadkomma en ej obetydlig förändring. En köpmanna-aristokrati, om ock ej talrik, bildar sig, i hvars leder hvarken kunskaper eller bildning saknades. 1653 berättar Whitelocke, att i Västerås borgmästaren och några af rådet samtalat med honom på god franska och latin, något ovanligt, säger han, för den som kom från England. Stolt öfver sin förmögenhet, kännande sin styrka och afundsjuk på adelns företräden, börjar denne högre borgareklass, där ej dess medlemmar, såsom stundom hände, självfva genom adlande togo sin plats på riddarhuset, att söka härma adeln och göra anspråk på att i ej mindre grad besitta det fina vett och den bildning, som denna räknade som sitt privilegium. Ett dylikt anspråk behagade ej den stolta adeln, och vid ofrälsets våldsamma anlopp under 1650 års riksdag gör en adlig smädeskrift i anledning däraf följande hånfulla och bittra utfall: “Sedan borgmästarne begynt tala italienska och franska och ha’ en bok eller några under armen, när de komma till ämbetet, så blir det så gement att tala om salt och kläde; då måste man låta höra, hvad Tacitus säger och huru det vid hofva tillgår/ Allmogens bildning var visserligen ej stor, efter våra dagars uppfattning så godt som ingen. Folkskolan existe-

rade ännu icke; här och där gaf möjligen klockaren en torftig undervisning i att läsa, skrifva och räkna. Kyrkan var allmogens egentliga skola, och bibeln med katekesen utgjorde därför enda grunden för dess bokliga bildning. Men det är dock en bildning som, rätt gifven och rätt mottagen, ingalunda är att förakta; man känner sig nästan frestad att säga, att tack vare denna allvarliga uppfostran har svenska folket gått i striden medvetet om, att på dess fana stod:“ i detta tecken skall du segra“. Och vår allmoge har i öfrigt ingalunda i bildning stått efter, snarare före samma klass i andra länder, framför allt i dem där katolicismen härskade och undanhöll menigheten det heliga ordets kunskap. I ett stod den före dem alla. Fomärfd rätt och vana att handlägga socknens och häradets angelägenheter, låt vara att just detta tidehvarf häri gör en stark rubbning, deltagande i rättsskipningen samt säte och stämma vid riks-dagarne hade här skapat en fri bondeklass, som i begåf-ning, självständighet och duglighet var vida öfverlägsen hvad andra länder vid denna tid hade att erbjuda.

Det svenska språket, som vi räkna för ett af våra dyraste arf och som genom sin styrka och klang så mäktigt talar till våra sinnen, har endast långsamt utvecklat sig och sent kämpat sig fram till sin ställning som litteraturspråk. Medeltiden tillerkände ej i detta afseende de nationella språken någon rätt, ty kyrkans, vetenskapens och oftast äfven statens språk var latinet. Reformationen betecknar därför hos oss som hos så många andra invigningen af en ny tid äfven för språket, ty bibelns öfversättning till modersmålet öppnade vägen för det senares självständiga utveckling. Dock trycktes denna till en början hårdt från ena sidan af kyrkans starka beröring med det tyska reformationsverket och af det tyska kansliväsendets inflytelse, från den andra af latinets orubbade ställning som vetenskapens och ofta äfven politikens tungomål. Vårt lilla lands brådstörtade inkastande i de stora europeiska stridigheterna och tillströmningen af starka utländska element inom adeln och förvaltningen med-verkade att ytterligare förrycka språkets utveckling, som dessutom i 17:de seklet utsattes för en ny invasion af den franska kulturen, som i den mäktiga franska politikens spår trängde in i de högre samhällslagren öfver hela Europa. Följden häraf blef att modersmålet utsattes för en språkuppblandning, som ibland nästan bUfver till språkförbistring, hvilken på sitt sätt återspeglar den jäsningsprocess, som hela vårt samhälle nu genomgick. Den

nästan uteslutande användning som efter seklets midt franskan fick i de högre samhällslagren och som latinet bibehöll i undervisningen, förhindrade vårt språk att fritt utveckla sig efter sin egen art. Ty man tänkte sina tankar på det språk, hvari man klädde dem. I detta afseende tryckte latinet hårdast; och ett bättre bevis på det tryck det utöfvat på vårt språk torde ej kunna anföras, än att så sent som i början af nästa århundrade den lärde Erik Benzelius d. y. kunde säga, att det var svårt att föreläsa på svenska, "ty hvad hvar och en ting heter på latin är bekant, men huru det öfversättes på svenska, behöfs eftertanke till". Hvad som midt under denna rika gröda af främmande ogräs, som från alla håll tillströmmade, dock har starkast bidragit att hålla modersmålets friska växt vid lif var att genom reformationen pre-, dikan på modersmålet fastslogs. Denna åtgärd har varit ett af vår nationalitets starkaste värn, och kyrkans andel i språkets vård är ett af hennes vackraste äreminnen.

Det var smidighet och formskönhet som egentligen ännu fattades vårt språk för att det skulle visa sin rätta art; styrkan ägde det redan från början. Olaus Petri hade invigt den nya tiden med sin mästerliga svenska krönika, sin bibelöfversättning och sina reformationsskrifter, men ty värr trädde ej efterföljare af samma kraft i hans fotspår. Vida högre i mästerskapet öfver svenska språket hade dock gamle kung Gösta stått, hvars starka vältalighet kunde både elda massorna och i lidelsens ögonblick tämja dem; i tidens statsskrifter är det ej sällan hans personliga vältalighet, som omisskänneligen framskymtar, och då alltidpå ett mäktigt och gripande sätt. Talets konst gick i arf till hans ättlingar, hos ingen så som hos den störste, sonsonen Gustaf Adolf. Huru han kunde behärska det tunga, konstlösa, ännu så att säga groft tillhuggna språket, därom vittna hans skrifter, framför allt det oförgätliga afskedstalet till rikets ständer, då han sade fosterlandet sitt sista farväl. Hos honom framträder den malmrika klangen i språket ren och äkta, under det tankarnes djup och ordens styrka gifver åt talet en förunderlig höghet. Att en så äkta svensk konung som han skulle älska sina fäders tungomål och inse vikten af dess odling kan ej förvåna. Det utgör hans oförvanskliga heder att hafva sträfvat för att skapa äfven för modersmålet en lärostol vid universitetet; det har behöfts 200 år för att denna stora tanke skulle förverkligas. Den store kanslern, Axel Oxenstjerna, förstod ock att så behandla modersmålet, att man än i dag beundrar och ej utan rörelse lyssnar till hans manliga, starka och djuptänkta uttalanden. Men äfven sådana personligheters gåfvor och inflytande kunde ej gifva tidens ström en annan riktning på språkets område, ty här voro förhållandena star-kare än personerna. Annu var ej plats i litteraturens värld upplåten för modersmålet, och när Stjernhjelms sångmö söker sig en sådan, kämpar hon ofta en ojämn kamp med det obändiga språket.

Hvad som slår i ögat, då man läser tidens på svenska affattade skrifter, är språkets naivitet. Intrycket kan i någon mån bero af språkets egen outvecklade barnsliga art, men hufvudsakligen är naiviteten en återspegling af tide-hvarfvets lynne. I denna enkla, friska, ännu ej öfverfinade tid fann man ingenting anstötligt i att kalla saker vid deras rätta namn, att begagna starka och sanna, om ock ej alltid sköna bilder samt att beröra ting, om hvars tillvaro man, med nutidens städade begrepp, till och med bör låtsa sig ej äga kännedom. Månget af tidens uttalanden, som vi ofvan anfört, torde härom burit vittne, och handlingarna äro ej fattiga på bevis i dettä afseende; vi vilja anföra några, somäro särskildt karakteristiska. Djupt rörande är stundom denna naivitet, då den talar allmogens enkla språk. Hvem kan väl utan denna känsla läsa de ord, som den gamle bonden riktade till Kristina, när hon på Uppsala slott nedlade sin krona: "Håll ut i tygen, nådiga drottning, och var första häst, så länge ni lefver; vi skola hjälpa till det bästa vi kunna att draga lasset." Plumpa och hånfulla förefalla oss i bredd härmed de ord, i hvilka på 1657 års riksdag en adelsman på riddarhuset kläder en i öfrigt riktig erfarenhet: "bonden är som suggan, får han en gång vanan, släpper han den icke gärna". Säkerligen ansåg dock ingen af hans åhörare, att i uttrycket låg någon öfverträdelse af det skickliga eller en skymf mot bondens person. Tiden var ej bortskämd i dylikt. Har ej Gustaf Adolf själf i ett af sina bref till Axel Oxenstjerna tecknat sin långsamma hemresa kring finska viken med följande uttyck: "och lider resan som med en lus på en tjärokåpa" ? Från predikstolen var man van att höra starka saker. I seklets början (1615) kunde en af tidens mest omtyckta andliga vältalare, superintendenten Sylvester Phrygius, undfägna sina åhörare med underliga prof på vältalighetens konst. Han liknar otrogna hustrur vid "svinatråg och askefat", "huggormar och sten-bitare", kallar dem "helvetes dörranaglar, latsuggor, som sofva till dess solen skiner in i middagsrummet och kunna icke bättre vända sina händer till bohaget än en get kan lämpa sina fötter efter en harpa". Manspersoner, som försmäda kvinnokönet,

kallas “omänskliga böflar“, “djäfvulens barn och helvetes fosterbockar“. Dylika starka saker förekomma äfven i följande tider, men det är ej härefter man skall bedöma tidens predikanter. Vill man lära känna dem i deras prydnad, skall man taga del af vältaligheten hos en Johannes Rudbeckius, Laurentius Paulinus, Johannes Bothvidi m. fl. Hos dem parar sig ädel fromhet ej sällan med ett verkligen gripande språk. Men så voro de ock män från Gustaf Adolfs tid, och tidens storhet satte sin prägel på personligheterna. Hos vårt folks väldigagestalter i detta tidehvarf skola vi alltid, äfven där utländsk förkonstling något vanställer ytan, igenkänna i djupet de rena oförstörbara dragen af ett äkta svenskt väsen. Det gäller äfven om språket, men i än högre grad om karakteren.